RAMİZ ZÖHRABOV

ŞİFAHİ ƏN'ƏNƏLİ AZƏRBAYCAN PROFESSİONAL MUSİQİSİ

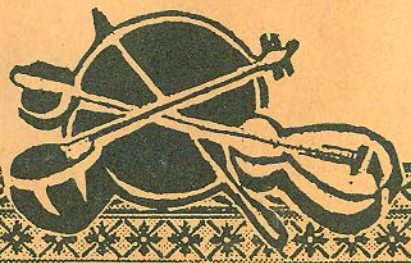

АЗӘРБАЈҶАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТӘһСИЛ НАЗИРЛИЈИ
Ү. һАҶЫБӘЈОВ адына БАКЫ МУСИГИ АКАДЕМИЈАСЫ

РАМИЗ ЗӨһРАБОВ

ШИФАһИ ӘН'ӘНӘЛИ АЗӘРБАЈҶАН ПРОФЕССИОНАЛ МУСИГИСИ

Али мәктәбләр үчүн дәрс вәсаити

Азәрбајҹан Республикасы Тәһсил Назирлији
тәрәфиндән тәсдиг едилмишдир.

"АЗӘРБАЈҶАН ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ"
Нәшријјат - Полиграфија Бирлији
БАКЫ - 1996

ББК 71
З 80

Елми редактору:
сәнәтшүнаслыг намизәди, профессор
Елхан БАБАЈЕВ

Рә'јчиләр:
сәнәтшүнаслыг доктору, профессор Рә'на МӘММӘДОВА
сәнәтшүнаслыг намизәди, досент Ајдын ЗИЈАДЛЫ

З 80 **ЗӨЊРАБОВ Р.** Шифаһи ән'әнәли Азәрбајчан профессионал мусигиси. Бакы, " Азәрбајчан Енсиклопедијасы " НПБ, 1996 - 72 сәһ.

Республиканын әмәкдар инчәсәнәт хадими, сәнәтшүнаслыг доктору, профессор Рамиз Зөһрабовун јаздығы бу дәрс вәсаитиндә шифаһи ән'әнәли Азәрбајчан профессионал мусигисинин әсас жанрлары - муғам-дәстканлар, зәрби-муғамлар, тәсниф вә рәнкләр мүфәссәл шәкилдә арашдырылыр. Китаб әјани вәсаит кими нот мисаллары илә тәчһиз едилмишдир.

Ү.Һачыбәјов адына Бакы Мусиги Академијасынын, педагожи университетләрин мусиги шө'бәләринин вә мусиги техникумларынын тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Дәрс вәсаитиндән һәмчинин аспирантлар, мусиги тәдгигатчылары вә ушаг мусиги мәктәбләринин мүәллимләри дә истифадә едә биләрләр.

4905000000
З ——————— е'лансыз-96
М-657-96
ISBN 5-89600-170-3

© Азәрбајчан Республикасы
Тәһсил назирлији , 1996

ӨН СӨЗ ӘВӘЗИНӘ

"Шифаһи ән'әнәли Азәрбајчан профессионал мусигиси" китабы "Азәрбајчан халг мусиги јарадычылыгы" курсу үчүн дәрс вәсаитидир.

Үмумијјәтлә, "Азәрбајчан халг мусиги јарадычылыгы" курсу өзүндә үч бөлмәни чәмләшдирир:

1. Халг мусигиси
2. Халг-профессионал мусигиси
3. Шифаһи ән'әнәли профессионал мусиги

Һазыркы дәрс вәсаити бүтөвлүкдә үчүнчү бөлмәни, јә'ни "Шифаһи ән'әнәли Азәрбајчан профессионал мусигиси"ни әһатә едир. Бунун үчүн дә дәрс вәсаитиндә "Шифаһи ән'әнәли Азәрбајчан профессионал мусигисинә бир нәзәр", "Азәрбајчан муғамы", "Муғам дәстканлары", "Зәрби муғамлар", "Рәнк", "Тәсниф" мүндәричәли фәсилләр өз тәчәссүмүнү тапмышдыр.

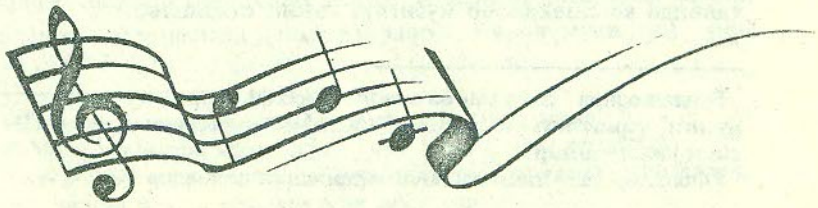

ШИФАЊИ ӘН'ӘНӘЛИ АЗӘРБАЈЧАН ПРОФЕССИОНАЛ МУСИГИСИНӘ БИР НӘЗӘР

Халгымызын мусиги ирсиндә зәнкин вә өзүнәмәхсус халг мусиги јарадычылығы илә јанашы мүһүм јери шифаһи ән'әнәли профессионал мусиги јарадычылығынын рәнкарәнк жанр вә формалары тәшкил едир. Гурулушу, композисијасы, мелодикасы бахымындан инкишаф етмиш вокал-инструментал муғам-дәстканлар, зәрби-муғамлар, ифачылыг техникасы чәһәтдән мүрәккәб сәчијјәли виртуоз инструментал ҹесләр - дәрамәд вә рәнкләр, камил формаја малик вокал-инструментал тәснифләр бу кими жанрлара аиддир.

Шифаһи-профессионал мусиги бирдән-бирә меjдана кәлмәмишдир.[1] Бу чүр мусиги нүмунәләринин тарихи чох-өмүрлүдүр. Онлар узун әсрләрин мәһсулу олуб, илләр өтдүкчә чилаланмыш, тәкмилләшмиш, нәсилләрдән-нәсилләрә чатдырылмышдыр.

Ону да ҹејд етмәлијик ки, шифаһи-профессионал мусиги жанрларынын јаранмасы үчүн мәһз фолклор мусигиси әсас мәнбә олмушдур.[2]

Фолклор мусигиси шифаһи шәкилдә ағыздан-ағыза, нәсилдән-нәслә кечир, халг арасында јајылыр. Демәли, шифаһилик фолклорун әсас мәзијјәтләриндәндир.

Өз мәншәји е'тибарилә фолклор вә шифаһи-профессионал мусигинин фәргли чәһәтләри дә мөвчуддур. Фолклор мусигиси илә мүгајисәдә шифаһи-профессионал мусиги чох инкишаф етмиш тәркиб вә форма, мүрәккәб ифадә васитәләри илә сечилир. Мәһз бу сәбәбдән дә бу васитәләри јүксәк импровизә бачарығына малик профессионал халг сәнәткарлары, әсасән бәстәкарлыг исте'дады олан ханәндә вә сазәндәләр мусигиjә тәтбиг етмишләр.

---

[1] Бундан сонра "Шифаһи ән'әнәли Азәрбајчан профессионал мусиги" термини гыса шәкилдә "шифаһи-профессионал мусиги" кими јазылачагдыр.

[2] . Фолклор-халг һикмәти, халг мүдриклији демәкдир

Бу сәнәткарларын јаратдыглары мусиги нүмунәләри һәртәрәфли, мүфәссәл ишләнмиш мүрәккәб сәчијјәли долғун әсәрләрдир.

Шүбһәсиз, бә'зән фолклор мусигисиндә дә исте'дадлы адамлар мүхтәлиф жанрлы маһны вә рәгсләр бәстәләjир. Белә рәгс вә нәғмәләрин бәстәләнмәсинин өзү дә мүәллифдән профессионаллыг тәләб едир. Лакин онлары профессионал мусигичи сајмаг дүзкүн олмаз. Чүнки, рәгс вә нәғмәләр гошма һәмин адамларын пешәси дејил, онлар тәкчә асудә вахтларында бәдии јарадычылыгла мәшғул олурлар.

Шифаһи-профессионал мусигинин илк нөвләри нәва[3], раһ[4] , хосрови[5] вә башга адлар дашыjырды. Заман кечдикчә бунлар фолклор синкретизминдән ајрыларағ мүстәгил формалар кими инкишаф едир. Мусиги тәфәккүрүнүн сонракы мәрһәләләриндә jени-jени шифаһи ән'әнәли профессионал форма вә жанрлар әмәлә кәлир, чилаланыр, пәрвәриш тапыр. Нәтичәдә Шәргдә елә мусиги мәдәнијјәти jаранып ки, онлар өз инкишафынын јүксәк сәвијјәси, ифадә васитәләринин мүрәккәблији, лад-мәгам системләри бахымындан камиллији вә башга чәһәтләри илә фәргләнирләр.

Шәрг профессионал мусигисинин шифаһи ән'әнәjә әсасланан бир мәркәзи жанры вар ки, о жанр нүмунәләри һәр рекионда мүхтәлиф адлар дашыjыр. Әрәб вә түркләрдә ***макам***, азәрбајчанлыларда ***музам***, тачик вә өзбәкләрдә ***маком***, уjғурларда ***мукам***, иранлыларда ***дәстгаһ***, һиндиләрдә ***рага***, јапонларда ***гагаку***, индонезијалыларда ***патет***, газахларда ***күj***, гырғызларда ***ку*** вә и.а.

Jухарыда адларыны чәкдијимиз мүхтәлиф халгларын шифаһи-профессионал мусиги нүмунәләринин һамысы өз милли хүсусијјәтләриндән асылы олмајараг инкишаф етмиш силсилә формасына маликдирләр. Бу нүмунәләри ифа

---

[3] Нәва-фарсча аваз, нәғмә, ејни заманда муғам адыдыр

[4] Раһ-фарсча һәрфи мә'насы jол, үсул, һава, маһны демәкдир

[5] . Хосров-һөкмдар, падшаһ мә'насындадыр. Хосрови-падшаһлара, һөкмдарлара мәхсус системлә әсәр дем[illegible]ир.

едәркән халг-профессионал мусигичи-инструменталист вә ја мүғәнни әсрләр бојү практики вә нәзәри чәһәтдән дәрк олунмуш, сынагдан чыхмыш гајда-ганунлар әсасында охумағы вә чалмағы, импровизәни бачармалыдыр.

Һәр бир халгда шифаһи-профессионал мусиги олдуғу кими галмыр, о мүхтәлиф халгларын мусиги мәдәнијјәтләринин вә јахуд јарадычылыг чәһәтдән исте'дадлы шәхсләрин ифачылыг усталығынын тә'сири илә дәјишилмәјә дә уғраја билир. Әлбәттә, бүтүн бунлар халгын зәнкин шифаһи-профессионал мусигисини инкишаф етдирән вә ону рәвнәгләндирән амилләрдир.

Әсил халг јарадычылығы кәнд мүһитиндә өзүнә кениш интишар тапыр. Шифаһи-профессионал мусиги, мә'лум олдуғу кими, шәһәрләрдә, халг-профессионал мусиги илә мәшғулијјәт шәраитиндә формалашмыш вә әввәлләр һәтта бир өлкә дахилиндә, кичик мүһитдә јајылмышдыр. Бу, өз нөвбәсиндә, онун мөвзусуну вә ифачылығынын спесификасыны мүәјјән етмишдир (белә мусиги әсасән еһ шәраитиндә кечирилән мәчлисләрдә, Шәрг классикләринин поезијасыны охујан заман, надир һалларда исә шәһәрләрдә олан бөјүк бајрам шәнликләриндә сәсләнәрди).

Шифаһи-профессионал сәнәт шәһәр мәдәнијјәтинин мәһсулу олдуғу үчүн сивилизасијанын тә'сириндән азад дејил. Она интеллектуал, елми, бәдии чәһәтләрин тә'сири шәксиздир. Мәһз бу сәбәбдән Азәрбајчан шифаһи-профессионал мусигисинин јүксәк зирвәсини тәшкил едән муғам вә тәснифләрдә мәтн кими классик поезијадан истифадә, образлы-емосионал хүсусијјәт, мусиги үслубунун камиллији, мелодик ахынын мәнтиглији өзүнү бариз шәкилдә нүмајиш етдирир.

Шифаһи-профессионал мусиги жанрларынын тәшәккүлү һагтында нә демәк олар? Ачығыны дејәк ки, бу жанрларын јарадылмасы вахты һәлә дәгиг дејил. Һалбуки, бизә мә'лумдур ки, ичтимаи ичма гурулушунун илк дөврләриндән феодализмә гәдәр онларын узун бир тарихи вар. Көркәмли рус мусигишүнас-алими, профессор Виктор Белјајев бу мәсәләни белә изаһ едир: "Артыг XII әсрдә Азәрбајканда

шәһәр һәјатына, әдәбијјата вә профессионал поезијаја хүсуси марагла јанашы халг-профессионал јарадычылығын бүтүн нөвләри өз јүксәк инкишафына наил олур. Бунунла әлагәдар мусигишүнаслыг да хүсуси әһәмијјәт кәсб едир ки, о да өз нөвбәсиндә мусиги һагтында сағбаллы, нәзәри әсәрләрин јаранмасына көтириб чыхарыр".[6]

Доғрудан да, гәдим вә орта әср Азәрбајчан халгының мусиги мәдәнијјәти тәкчә мусиги практикасының јүксәк сәвијјәлилији илә дејил, ејни заманда елми-нәзәри чәһәтдән инкишафы илә да фәргләнмишдир. Бу да өз нөвбәсиндә шифаһи-профессионал мусигинин инкишаф етмиш формаларының јаранмасы үчүн төмәл дашына чевриlмишдир.

Шифаһи-профессионал мусигинин рүшејмини гәдим Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәтиндә ахтармаг лазымдыр. Бунлар мүәјјән мелодик авазлар мәчмусундан јаранымыш һавалар иди. Бу һаваларын дахилиндә мелодик авазлар бир нөв "вариасија" олунурду. Ханәндә вә сазәндәләр бу "нүмунәләрә" әсасланараг онлары мүхтәлиф орнаментләрлә, бәзәкләрлә зәнкинләшдирирдиләр. Сонракы дөврдә гәдим мелодик авазлар әсасында олан һавалардан тәдричән мусигинин мүәјјән форма-гурулуш хүсусијјәтләринә малик силсилә шәкилли әсәрләр јаранмаға башлајыр. Беләликлә, бу мәнбә әсасында орта әсрләрин әввәлләриндә биткин формалара малик ән'әнәви шифаһи-профессионал мусигинин классик нүмунәләри әмәлә кәлир.

Бу тәгдирәлајиг ишдә Азәрбајчан сазәндәләри вә ханәндәләринин ролу бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Чүнки, ханәндә вә сазәндәләрин ифачылыг сәнәтләри бүтүн дөврләрдә онларын шәхси бәстәкарлыг јарадычылыглары илә сых бағлы олмушдур. Мәһз муғам-дәстгаһларының, зәрби-муғамларын, һабелә тәсниф вә рәнкләрин тәшәккүлүндә, формалашмасында вә инкишафында ханәндә вә сазәндә кими сәнәткарларын шүбһәсиз, ролу бөјүкдүр. Үмумијјәтлә, халгымызын мусиги һәјатында чох гәдим заманлардан башлајараг ханәндә вә сазәндәләр хүсуси рол ојнамыш, ел арасында бөјүк шөһрәт

[6] Беляев В. Очерки по истории музыки народов СССР. Выпуск 2, М., 1963, с.81.

və hörmət qazanmışlar. Ustad xanəndə və sazəndələrin adı həmişə xalq qəhrəmanlarının, böyük şairlərin, alimlərin adı ilə janaşı çəkilmişdir. Bu, çox təbiidir. Çünki, əsil xanəndə və sazəndələr öz talejini xalqa bağlamış, onun həjatının rəvnəqlənməsinə, jeri kəldikdə isə onun mübarizəsinə həmişə kömək etmiş, müdrik və közəl sənətləri ilə xalqın kədər və iztirablarını dağıtmışlar.

Xanəndə və sazəndələrin jaradıcılığı qədim tarixə malikdir. Bu ifaçıların usталығını xalq özү jüksək qijmətləndirir. Adətən, xanəndə və sazəndələr toj-düjünlərdə, müxtəlif milli bajramlarda, xanların sarajlarında, dövlətli tacirlərin imarətlərində çıxış edərdilər.

Bütün dövrlərdə xanəndə və sazəndə dəstəsinin (tar, kamança, dəf) məhkəm ədəb-ərkan qajdaları, estetik və etik əh'ənələri olmuşdur. Onlar kejimlərinin səlisəsinə, zahiri hərəkətlərinin nəcibliyinə, ağır otуруb-durma qajdalarına diqqət jetirdikləri kimi, həmçinin ifaçılıq sənətlərində də melodik inkişafı məntiqli aparmalı, muğamın əsas gurulушunu, strukturunu neçə dejərlər, "tikmək" üçün lad-melodik inkişafın qanunlarını mükəmməl bilməlidir. Axı, bu, çox çidди və jüksək dərəcədə inkişaf etmiş bir sistemdir. Muğamlarda məhz məqam-lad sisteminin bünövrəsi əsasında zəngin, rəvnəqli, qabarıq melodijalar şö'bə və küşələrin təranələrini jaradıb inkişaf etdirir. Bu mə'nada muğam-dəstkahlar, musiqi təfəkkürünün közəl məktəbi sajılır. Muğam dəstkahlarını jüksək səvijjədə ifrası üçün xanəndə və sazəndələrdən məhkəm bilik, qabrama qabilijjəti, orijentasija üsulu, böyük təcrübə və jüksək məharət tələb olunur. Xanəndə və sazəndə ifaçılığı üzrə tarixi inkişafın uzun müddətli prosesi əsasında əmələ kəlmiş müxtəlif məktəblərin fəaliyjəti bu mə'nada diqqətəlajiqdir. Hələ XIX əsrdə biz Şuşada xanəndəlik musiqi məktəbinin jaradıcısı Xarrat Qulunun (1823-1883) adını çəkə biləriк. Məşhur xanəndələrdən Hacı Hüsү, Məşədi Isi, Şahnaz Abbas, Əbdülbağı

(Bülbülcan), Keçəçi oğlu Məhəmməd, Qabbar Qarjağdıoğlu və başqalarını həmin məktəbin jetirmələridirlər.

Xarrat Qulunun vəfatından sonra Kor Həlifə Şuşada musiqi məktəbi açmışdır. Şuşada Molla Ibrahimin musiqi məktəbi də fəaliyjət köstərmişdir. Böyük müğənnimiz, sənətkarımız Bülbülün müğənnilik sənəti üzrə təhsilinin ilk mərhələsi bu məktəblə bağlıdır.

Əsrimizin 20-ci illərindən başlajaraq, əvvəlcə Azərbajcan Dövlət Konservatorijasının nəzdində Y.Hacıbəjovun təşəbbüsү ilə "Şərq musiqi şö'bəsi", sonra Bakı musiqi texnikumunda xanəndəlik və xalq çalğı alətləri şö'bəsi açılmışdır.

20-30-cu illərdə Kəncə, Şuşa, Ağdam, Şəki, Naxçıvan şəhərlərində, Xankəndində xüsusi olaraq uşaq musiqi məktəbləri və sonrakı illərdə musiqi texnikumları fəaliyjətə başlamışdır. Bu tədris ocaqlarında indijə qədər muğam ixtisası üzrə xanəndələr və xalq çalğı alətlərində ifaçılar hazırlajan siniflər mövcuddur.

Bu kimi siniflər bir tərəfdən əsrlərlə təşəkkül-lənmiş şifahi-professional musiqi janr nümunələrini jüksək ifaçılıq səvijjəsində öjrədirsə, dikər tərəfdən ən'ənəvi xalq-professional ifaçılığın kələcək inkişafına zəmin jaradır. Artıq bu siniflər bir neçə xanəndə və sazəndə ifaçılıq həsli jetişdirmişdir.

Azərbajcan şifahi-professional musiqi həjatının jeni dövrү XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Azərbajcanın bir sıra mərkəz şəhərlərində (Şuşa, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan) musiqi salonları və məclisləri keniş fəaliyjət köstərir.

Onu da dejək ki, həmin dövrdə əvvəllər ifa olunan muğamlar kətdikcə təkmilləşir, bə'zilərinin isə bir neçə rənkarənk variantları əmələ kəlir.

Şifahi-professional musiqi öz mahiyjəti e'tibarilə bizi belə qənaətə kətirir ki, bu dövrün sənətkarları köhnə muğam dəstkahlarını, təsniф formalarını təkmilləşdiriб inkişaf etdirməklə janaşı, həmçinin təzə

жанрлар - кичик һәчмли муғамлар ("Гатар", "Бајаты-Күрд", "Күрдү-Шаһназ", "Дәшти" вә б.) јарадыб ән'әнәви професионал мусиги ирсимизи зәнкинләшдирмиш, ханәндә сәнәтинә исә јени мә'на, јени мәзмун вә форма, јени руһ кәтирмишдир. Бунун нәтичәсиндә XIX әсрин икинчи јарысындан ифачылыг саһәсиндә јарадычылыға башлајан Һачы Һүсү, Мәшәди Иси, Шәкили Әләскәр Абдуллајев, Сејид Шушински кими ханәндәләр, Мирзә Садыг Әсәд оғлу (Садыгчан), Мирзә Фәрәч Рзајев, Чәмил Әмиров, Гурбан Пиримов кими тарзәнләр муғам мусигисинин инкишафында мүһүм рол ојнамышлар. Онларын сәнәткарлығы сајәсиндә Азәрбајчан муғам дәстгаһлары, зәрби-муғамлары, тәснифләри вә рәнкләри кениш мигјасда јајылмыш вә тәгдир едилмишдир. Ханәндә вә сазәндәләр тәкчә јашадыглары шәһәрдә дејил, башга шәһәрләрә вә харичи өлкәләрә гастрол сәфәринә чыхараг шифаһи-професионал мусиги инчиләрини мүхтәлиф халглар арасында да һәвәслә тәблиғ етмишләр.

Азәрбајчан ифачылыг сәнәти өз классик мусигиси-шифаһи ән'әнәјә әсасланан јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш професионал мәдәнијјәти илә мүасир дөврүмүзә кәлиб чатмышдыр. Бу мусиги та гәдим дөврдән бу күнүмүзә гәдәр инкишаф етмиш мәишәт мусигисиндән ајрылыб, хүсуси олараг динләнилән мусиги маһијјәтинә гәдәр јүксәлмишдир.

Азәрбајчанда шифаһи-професионал мусиги жанр нүмунәләри фолклор мусигиси нүмунәләри кими индики дөврдә дә чәмијјәтимизин, мәишәтимизин ајрылмаз һиссәсинә чеврилмишдир. Кениш динләјичи күтләсини өзүнә чәлб едән истәр бу мусиги инчиләри, истәрсә дә онун ифачылары халғымызын естетик тәрбијәсиндә мүһүм јер тутурлар. Бу кејфијјәти сүбут едән фактлардан бири - муғам дәстгаһ, зәрби-муғам, тәсниф, рәнк кими жанр нүмунәләринин консерт естрадаларында, телевизија екранларында, радио далғаларында, рәсми кечәләрдә, мәрасим бајрамларында, тој-дүјүнләрдә, башга бу кими тәдбирләрдә мүстәгил бәдии әсәрләр кими бахташыры сәсләнмәсидир.

Ајры-ајры вә ја күлл һалында муғам дәстгаһларынын, зәрби-муғамларын, рәнк вә тәсниф-ләрин Москванын "Мелодија" фирмасы тәрәфиндән валлара јазылмасы да Азәрбајчан шифаһи-професионал мусиги нүмунәләринин тәблиғиндә хүсусилә әһәмијјәтлидир. Валларын бурахылмасы васитәсилә бу мусиги нүмунәләри өлкәмиздә јајылмагла јанашы харичдә дә өз пәрәстишкарларыны тапыр.

Шифаһи-професионал мусиги нүмунәләринә һәср олунмуш сәнәдли кино-филмләрин, филм-консертләрин чәкилмәси дә артыг ән'әнә шәклини алмышдыр. Бу мә'нада биз хүсусилә "Екран" телефилм бирлијинин истеһсал етдији "Тәсниф", "Шур", "Раст", "Азәрбајчан нахышлары", "Азәрбајчан халг оркестри" вә башга филм-консертләрини нүмунә көстәрә биләрик.

Һазырда Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәтиндә бир-бириня јахын ики професионал мусиги сәнәти паралел инкишаф едир. Онлардан бири Азәрбајчан шифаһи ән'әнәви професионал мусигиси, о бири исә бизим әсрин әввәлләриндә јаранмыш сырф професионал бәстәкар јарадычылыгыдыр. Бу ики мусиги јарадычылыгы бир-бирини гаршылыглы сүрәтдә зәнкинләшдирир.

АЗӘРБАЈЧАН МУҒАМЫ

Муғамлар Азәрбајчанын маддн вә мә'нәви мәдәнијјәтиниң гијмәтли абидәләри, халғымызын әсрләр боју бәстәләдији сәрвәтидир.

Халғын дүһа вә тәфәккүрүнүн, арзу вә идеалларының, кәдәр вә изтирабларының ифадәси олан бу гијмәтли инчиләр әсрләрин сынағындан кечиб јашамыш, заман кечдикчә чилаланмыш, јени-јени халларла зәнкинләшмишдир.

Муғам сөзү *"макам"*[1] вә ја *"маком"* сөзләри илә ејни мә'на дашыјыр. Азәрбајчанда әрәбчәдән алынмыш *макам* сөзү, јерли тәләффүзә көрә *муғам*[2] кими сәсләнир.

---

[1] Макам-әрәбчә дајанылан јер, дурачаг, мәкан, муғам демәкдир

[2] Муғамларын чәминә муғамат дејилир

Шәрг мусиғисини тәшкил едән ири һәчмли, силсилә шәкилли вокал-инструментал муғам формасының әмәлә кәлмәсиндә вә инкишафында демәк олар ки, бүтүн Шәрг халғлары иштирак етмишләр. Бу мә'нада 12 классик муғам мүһүм әһәмиjjәтә маликдир. Бәс 12 муғам һансылардыр? Үшшаг, Нәва, Бусәлик, Раст, Әраг, Исфаһан, Зирәфкәнд, Бүзүрк, Зәнкүлә, Рәһави, Һүсејни, Һичаздыр. Мусиғили-поетик композисиjалардан ибарәт олан 12 муғам Шәрг халғларының мусиғи сәнәтинин үмуми jарадычылыг мәһсулудур. Ахы, орта әср муғаматының композисиja принсипләри мәһз мүхтәлиф етник мүсәлман дүнjасы мусиғичиләринин биркә jарадычылыг үнсиjjәти нәтичәсиндә jаранмышдыр. Мәһз, бу әламәтә көрә дә муғам, маком, мукам, макам,... кими ән'әнәви терминолокиja өз көкү, мә'насы бахымындан бир-биринә чох уjғун кәлир.

Ү.Һачыбәjов 12 муғамы - 12 сүтүн, 6 авазы исә 6 бүрч кими тәсвир едир. О jазыр: "...Jахын Шәрг халғларының мусиғи мәдәниjjәти XIV әсрә доғру өзүнүн jүксәк сәвиjjәсинә чатмыш вә он ики сүтунлу, алты бүрчлү "бина" (дәстkаһ) шәклиндә ифтихарла учалмыш вә онун зирвәсиндән дүнjанын бүтүн дөрд тәрәфи: Әндәлистандан Чинә вә Орта Африкадан Гафгаза гәдәр кениш бир мәнзәрә көрүнмүшдүр. Бу "мусиғи мәдәниjjәти сарajының" тикилишиндә гәдим jунан мусиғи нәзәриjjәсини jахшы билән вә һәртәрәфли билик саһиби олан Әбу Нәср Фәраби, Авропада Авитсенна ады илә мәшһур олан алим-мүтәфәккир Әбу Әли Сина, Әлкинди вә башгалары иштирак етмишләр".[3]

Он ики муғам илк дөврләрдә һазырkы муғамлар сәчиjjәсиндә ири һәчмли силсилә мусиғи әсәрләри мә'насында ишләнмирди, онлар он ики лад вә jа бу ладлар әсасында он ики мелодик авазлара сөjкәнән он ики әсәр иди. Көркәмли өзбәк алими, сәнәтшүнаслыг доктору И.Рәчәбов бу һагда белә jазыр: "12 муғам" термини алтында 12 мүхтәлиф лады, һәмчинин бу лад тоналлыгларында ифа олунан ири формалы мүхтәлиф мусиғи әсәрләрини баша дүшмәк

[3] Ү.Һачыбәjов. Азәрбajчан халг мусиғисинин әсаслары. Бакы, 1985, с. 18.

лазымдыр. Илк jазылы мәнбәләрдән билдиjимиз кими, тәхминән XII-XVII әсрләрдә Орта Асиja вә Азәрбajчан халғларының мусиғисиндә 12 муғам өзүнүн ән бөjүк инкишафыны тапыр. Лакин бу чанлы нүмунәләрин нот jазысы олмадығына көрә, он ики муғамын инкишаф jолуну вә формалашмасыны ajдынлашдырмаг чәтинлик төрәдир".[4]

Үмумиjjәтлә, мүхтәлиф Шәрг халғларының бир чох шифаһи-професионал мусиғи жанрлары силсиләләринин тәшәккүлүндә вә формалашмасында он iки муғам мүһүм рол ojнамышды.

Ү.Һачыбәjов бу һагда белә jазыр: "XIV әсрин ахырларына доғру баш верән ичтимаи, иггисади вә сиjаси дәjишиkликләрлә әлагәдар олараг, бу мәһтәшәм мусиғи "бинасының" диварлары әввәлләр чатламыш вә сонралар исә бүсбүтүн учуб дағылмышдыр.

Jахын Шәрг халғлары учуб дағылмыш бу "мусиғи бинасының" гиjмәтли "парчаларындан" истифадә едәрәк, өзләринин "лад тикинти" ләвазиматы илә һәр халг ajрылыгда өзүнә мәхсус сәчиjjәви үслубда jени "мусиғи барикаһи" тикмишдир".[5]

Азәрбajчан муғамлары да мәһз орта әсрләрин нәзәри системинин мәһсулу олан классик он ики муғамын әсасында jараныб, формалашмыш, чиlаланмышдыр. Азәрбajчан муғамлары үчүн 12 муғам силсиләси һәм өрнәк ролу ojнамыш, һәм дә бу сәнәти истигамәтләндирмишдир.

Әкәр биз Шәргин ән'әнәви мусиғиси олан 12 муғамы мүасир Азәрбajчан муғамлары илә мүгаjисә етсәк көрәрик ки, әввәлләр мүстәгил ифа олунан бир муғам, мүасир ифада шө'бәjә чevрилмиш, вә jа әксинә, әввәлләр шө'бә олан мусиғи епизодлары мүасир заманда мүстәгил муғам әһәмиjjәтини дашымаға башламышдыр.

Һәр бир муғам дәстkаһының, онун шө'бәләринин, зәрби-муғамларын адлары мүхтәлиф мә'налар кәсб едир. Бу мәсәлә индиjә гәдәр әтрафлы өjрәнилмәмишдир. Мүшаһидә-

[4] И.Рәчәбов. Макомы. Ташкент, 1963, с.42.
[5] Ү.Һачыбәjов. Азәрбajчан халг мусиғисинин әсаслары. Бакы, 1985, с. 18-19.

ләримизә көрә бә'зи терминләрин јарамасы лад-мәгам сәчијјәси илә ("Шур", "Һүмајун"), бә'зиләри мусигинин образлы-емосионал гурулушу илә ("Сәмаји-шәмс", "Раст", "Дилкеш" вә с.), бә'зиләринин әмәлә кәлмәси бу вә ја дикәр јер адлары ("Забул", "Бајаты-Шираз", "Бајаты-Исфаһан", "Гарабағ шикәстәси", "Аразбары" вә с.) вә ја шәхси адларла ("Мани", "Мирзә Һүсејн сәкаһы" вә с.) бә'зиләри исә рәгәмләрин ардычыллыгы илә ("Јекаһ", "Дүкаһ", "Сәкаһ", "Чаһаркаһ", "Пәнчкаһ" вә и.а.) әлагәдардыр.

Бүтүн дөврләрдә Азәрбајчанда вокал-инструментал муғам дәстгаһлары нын, кичик һәчмли муғамларын, зәрби-муғамларын, тәснифләрин ифасында мүтләг, көркәмли Азәрбајчан шаирләринин лирик-фәлсәфи поезијасындан мәтн кими истифадә етмәк бир ән'әнәјә чеврилмишдир. Јухарыда адларыны чәкдијимиз шифаһи-професионал вокал-инструментал жанрлары ән чох Низами Кәнчәвинин (XII), Имадәддин Нәсиминин (XIV), Мәһәммәд Фүзулинин (XVI), Молла Пәнаһ Вагифин (XVIII), Гасым бәј Закирин, Сејид Әзим Ширванинин, Сејид Әбүлгасим Нәбатинин, Хуршуд Бану Натәванын (XIX), һәмчинин мүасир Азәрбајчан шаирләриндән Әлиага Ваһидин, Сәмәд Вурғунун, Сүлејман Рүстәмин вә башгаларының әруз вәзниндә јазылмыш гәзәлләри илә охунур[6]. Классик тәснифләрин чоху да гәзәллә дејилир. Гәзәл исә Шәргин, еләчә дә Азәрбајчанын классик лирик жанр формасыдыр. Гәзәл әсасән ашығанә мәзмуна маликдир.

Гәзәл бәш, једди, доггуз бејтдән ибарәт олур. Ханәндәнин гәзәлдән истифадә етмәк мәсәләси һәлә "Габуснамә"дә өз әксини тапмышдыр. Охунан гәзәлләри мәч-

[6] Әруз вәзнини илк дәфә системләшдирән VIII әсрдә јашамыш Бәсрәли Хәлил ибн-Әһмәд олмушдур. О, әруз вәзнинин 15 бәһрини тәртиб етмишдир. Сонралар әрәбләрдә әрузун бәһрләри 19-а чатдырылмышдыр. Иранда әруз фарс дилинә, мусигисинә ујғунлашдырылыб 14 бәһрлә гәбул едилмишдир. Азәрбајчан дилиндә исә әруз дилимизин аһәнкинә, мусигимизә ујғунлашдырылыб мүәјјән гәдәр садәләшдирилмишдир. Һазырда Азәрбајчанда әруз 12 бәһриндән истифадә олунур

лис иштиракчыларының интеллект сәвијјәсинә, зөвгүнә көрә сечмәк төвсијә олунурду.

Мәтн кими гәзәлдән истифадә сонра Низами ше'ријјатында да өз тәчәссүмүнү тапмышдыр. Бөјүк шаирин "Хосров вә Ширин" поемасында бу һагда охујуруг.

Каман Муса кими јаныр, инләјир,
Чалан ханәндәни дуруб динләјир.
Охујан бир көзәл гәзәл башлады,
Бу кефи, ишрәти чох алгышлады.[7]

Дедикләримиздән мә'лум олур ки, гәзәл һәлә X әсрдән әввәл та бу күнүмүзә гәдәр бүтүн дөврләрдә муғамларын мәтн әсасыны тәшкил едир.

Муғам дәстгаһларының, кичик һәчмли муғамларын мәтн әсасы тәкчә гәзәллә мәһдудлашмыр. Онларын тәркибиндә ифа олунан тәснифләрдә гәзәллә јанашы гошма, бајаты вә башга лирик ше'р формаларындан да истифадә олунур. Бә'зи зәрби-муғамлар исә бајаты, гошма формасында јазылмыш халг ше'рләри илә охунур. Бир гајда олараг бу гәбилдән олан ше'рләр "Шикәстә" вә онун вариантларының, һәмчинин "Овшары", "Мани", "Аразбары" зәрби-муғамларының мәтн әсасыны тәшкил едир.

Инди дә муғамлар халгын үмуми малы сајылыр, онларын дәјәрини биләнләрин сајы даһа да артыр. О, халг тәрәфиндән севилир вә тәкчә сәһнәдә, радио далғаларында, мави екранда дејил, һәмчинин мәишәтимиздә чалыныб-охунур. Елә бир тој-дүјүнүмүз, елә бир ел бајрамы, тәнтәнәли кечә јохдур ки, орада классик мусигимиз олан муғамат сәсләнмәсин. Һәр дәфә бу сәнәтлә үнсијјәт нәтичәсиндә онун мәзмунунун дәринлијинә, формасынын камиллијинә, нәһајәт, милли колоритин сафлығына, е'чазкарлығына валеһ олурсан. Бүтүн бунлар муғамларын халг дүһасынын гијмәтсизлијини бир даһа сүбут едир.

[7] Низами Кәнчәви. Поемалар. Бакы, 1985, с.95.

Мусиги дәрсимиздә кениш инкишаф етмиш муғам сәнәти һазырда милли мусигили-поетик инчәсәнәтин әсас саһәси кими ики нөвдә тәшәккүл тапмышдыр:

1. Муғам дәсткаһлары.
2. Зәрби-муғамлар.

МУҒАМ ДӘСТКАҺЛАРЫ

Муғам-дәсткаһ[1] шифаһи ән'әнәли професионал мусигимизин мүкәммәл вә классик формасыдыр. Ү.Һачыбәјов "Азәрбајчан мусиги һәјатына бир нәзәр" мәгаләсиндә "дәсткаһ"ын мә'насыны вә гурулушуну сәчијјәләндирәрәк јазыр: "Мәнчә дәсткаһ сөзүнүн бир мә'насы дәхи русча "сооружение" ("бина" нәзәрдә тутулур - Р.З.) дејилән бир тә'бирдир ки, мусигидә дәхи мә'чази о мә'нада ишләнилир, јә'ни мүхтәлиф муғам парчалары бир-биринә јарашмаг вә ујғун олмаг шәртилә чәм едилиб бир дәсткаһ әмәлә кәтирир"[2].

Професор В.Белјајев дәсткаһын гурулушуну бу чүр шәрһ едир: "Бу силсиләдә *а) муғам, б) халг шәһәр-романс* нөвүндә професионал шаирләрин сөзләринә охунан тәсниф адыны дашыјан маһны вә *в) виртуоз* шәкилдә ишләнмиш рәнк бирләшир. Белә бирләшмә мәһз лад әсасынын сидди планы илә ичра едилир"[3].

Дөврүмүзә кәлиб чатмыш биткин, камил формалы дәсткаһ рәнкарәнк мәзмун вә јеканә лад-мәгам системинә малик бөјүк силсилә вә ја чохһиссәли мусиги әсәридир. Шө'бә вә күшәләрин, тәсниф вә рәнкләрин мәнтигли принсип әсасында ардычыллашмасы дәсткаһа хас олан үмдә кејфијјәтләрдир.

---

[1] Дәсткаһ - фарсча дәст-комплект, каһ-мөвге, мәкан демәкдир
[2] Ү.Һачыбәјов. Әсәрләри. II чилд. Бакы, 1965, с.215
[3] В.Бел яев. Азербайджанская народная песня. В кн. О музыкальном фольклоре и древней письменности. М.,1971, с.153.

Муғам-дәсткаһлары бир чох көркәмли Азәрбајчан халг-професионал мусигичи нәслинин - ханәндә вә сазәндәләрин үмуми күввәсилә јаранмышдыр. Бу әсәрләри ханәндә вә сазәндәләрин јарадычылыг мәһсулу сајмаг олар.

Азәрбајчан муғам дәсткаһлары ашағыдакылардыр: "Раст", "Шур", "Сикаһ", "Чаһаркаһ", "Бајаты-Шираз", "Шүштәр", "Һүмајун", "Маһур-һиндi", "Бајаты-Гачар", "Орта Маһур", "Мирзә Һүсејн сикаһы", "Забул сикаһы", "Харич сикаһ". Бу муғам дәсткаһлары 7 лад-мәгамә әсасланыр. Белә ки, раст, шур, сикаһ, шүштәр, бајаты-шираз, чаһаркаһ, һүмајун ладлары тәкчә Азәрбајчан муғам дәсткаһларының дејил, еләчә дә бүтүн Азәрбајчан халг мусиги вә халг-професионал мусиги жанрларының әсасыны тәшкил едир. Һеч дә тәсадүфи дејил ки, Үзејир Һачыбәјов Азәрбајчан лад системиндән бәһс едән фундаментал елми әсәрини мәһз "Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары" адландырмышдыр. Чүнки, Азәрбајчан мусигисинин бүтүн жанр нүмунәләри мәһз бу лад системинә әсасланыр.

Бәс муғам-дәсткаһларының гурулуш хүсусијјәтләри һансы компонентләрдән ибарәтдир?

Бу мә'нада биз дәсткаһларын гурулуш хүсусијјәтләрини нәзәрдән кечирәркән белә гәнаәтә кәлә биләрик ки, бүтүн муғам дәсткаһларында үч әсас бөлмә вар ки, онларсыз дәсткаһ гурула билмәз.

"Дәрамәд" вә "Бәрдашт" мүгәддимә олмасына бахмајараг, онлар истәр үслуб, истәрсә дә функсија чәһәтдән бир-бириндән фәргләнирләр.

"Дәрамәд" муғам дәсткаһларының инструментал мүгәддимәсидир. "Дәрамәд" ја рәгсвари, ја да лирик олур. Онда муғам дәсткаһларының әсас истинад нәрдәләри тәдричән мелодик инкишафла, ардычыл өзүнү көстәрир. Һәр бир муғам дәсткаһына аид дәрамәд өз мүтәлиф мәзијјәтләринә көрә сечилир.

"Бәрдашт" да "Дәрамәд" кими дәсткаһда муғәддимә ролуну ојнајыр. Лакин о, мүтләг дәрамәддән сонра чалыныр. Вә әкәр "Дәрамәд" дәгиг өлчүјә әсасланан инструментал пјесдирсә, "Бәрдашт" сәрбәст, имровизә үслуб-

унда чалынан вә охунан епизод-мүгәддимәдир. Муғам дәстқаһында импровизә үслубунун ичрасы мәһз "Бәрдашт"дан башланыр. "Бәрдашт"ын фарсча јығын, топлама мә'насы дашымасы һеч дә тәсадүфи дејил. Чүнки, "Бәрдашт"да муғам дәстқаһының үмуми әһвали-руһијјәси, образлы-емосионал аләми өз әксини тапыр.

Адәтән, "Бәрдашт" јухары (зил) рекистрдә, емосионал-еһтираслы речитатив үсулда башланыр вә тәдричән ашағы доғру енмә һәрәкәтилә "Мајә"дә тамамланыр. Бундан сонра ханәндә муғам дәстқаһының "Мајә" шө'бәсини охумаға башлајыр. Беләликлә, "Бәрдашт" лад-интонасија чәһәтдән дәстқаһын "Мајә" шө'бәсини билаваситә һазырлајыр.

Көрүндүју кими, "Бәрдашт"ын өзү дә "Дәрамәд" кими мүгәддимә әһәмиҗјәтинә маликдир. Лакин "Дәрамәд"дән фәргли олараг "Бәрдашт" дәстқаһын "Мајә" шө'бәси үчүн мүгәддимәдир. "Дәрамәд" исә үмумиликдә бүтүн дәстқаһ силсиләсинин мүгәддимәсидир.

Вокал-инструментал дәстқаһын "Дәрамәд" вә "Бәрдашт"ындан сонра мүтләг *"Мајә"* шө'бәси кәлир. Бу, өз һәчми е'тибарилә дәстқаһда биринчи ән ири, мәркәзи шө'бәдир.

"Мајә" һәр һансы ладын мајәси (тоникасы) әтрафында кәзишмә нәтичәсиндә јараныр.

"Мајә" әсас дәстқаһын ады илә адланыр. Мәсәлән, "Мајеји-Раст", "Мајеји-Чаһаркаһ" вә и.а. Бу шө'бәни дәстқаһын бүнөврәси сајмаг олар. Тәсадүфи дејил ки, "Мајә" сөзүнүн бир мә'насын да "тәмәл" демәкдир. "Мајә" шө'бәси исә өз нөвбәсиндә бир өзүл әһәмиҗјәтини көрәрәк ондан сонра сәсләнәчәк шө'бә үчүн бир нөв "мүгәддимә" ролуну ојнајыр. "Шур" дәстқаһында "Мајеји-Шур", - "Шур-шаһназ"ы, "Чаһаркаһ" дәстқаһында исә "Мајеји-Чаһаркаһ" - "Бәстә-Никар"ы һазырлајыр вә и.а. Ону да дејәк ки, дәстқаһда "Мајә" шө'бәси илә әлагәдар бир үмдә хүсусиҗјәт дә вар: бүтүн сонракы шө'бәләр охунуб-чалындыгдан сонра мелодија тәкрарән "мајә" шө'бәсинә гајыдыр. Бундан әлавә һәр шө'бәнин өзүнүн охунулмасындан сонра да адәт үзрә мајәјә,

нечә дејәрләр "ајаг" едилир. Бу хүсусиҗјәт дә дәстқаһын шө'бәләринә хасдыр.

Муғам дәстқаһларында "Мајә" шө'бәсиндән сонра кәлән вокал-инструментал шө'бәләр мүрәккәб гурулуша маликдир. Онлар бир-бириндән өз һәчми вә инкишафы бахымындан сечилир. Муғам дәстқаһын һәр бир шө'бә вә күшәси ифачыдан конкрет образлы-емосионал мүһити ачмаға гаршыја әсас мәгсәд гојур, динләјичини мүәјјән шәраитә, мусигичи-јарадычынын әмәлә кәтирдији емосионал "иглимә" дахил едир. Беләликлә, ону дејәк ки, "Дәстқаһ"а ики жанр групунун (инструментал жанрлар групу вә вокал-инструментал жанрлар групу) нүмунәләри дахилдир. Онлар чидди шәкилдә мүәјјән олунмуш гануни ардычыллыгла нөвбәләнирләр. Дәстқаһда олан тәркиб һиссәләрин нөвбәләнмәси ашағыда көстәрилир: дәрамәд, бәрдашт, мајә, тәсниф вә ја рәнк. Сонракы шө'бә вә күшәләр тәсниф вә рәнкләрлә ардычыллашыр.

Азәрбајчан халг мусигисинин тәдгигатчысы, профессор Мәммәдсалеһ Исмајылов муғам дәстқаһларыны образлы дилдә мәһтәшәм бир мусиги "имарәтинә" бәнзәдир. О јазыр: "Муғамлары тәшкил едән мүхтәлиф шө'бә вә күшәләр имарәтин сүтунларыны тәмсил едә биләр. Муғам ифасында ишләдилән трел (зәнкулә), мордент, форшлаг, "лал бармаг" вә саирә кими мелизм нөвләри мусиги имарәтинә зијнәт верән нахышлардан-орнаментләрдән ибарәтдир. Нәһајәт, муғам мелодијасының јаранмасында тәкрарланма, сексенсија, вариантлыг, мусиги ифадәләринин кварта, квинта вә октава интервалларыүзрә јухары көчүрүлмәси кими мүхтәлиф ифадә васитәләри, бу имарәтин гурулмасы үчүн ишләнән "тикинти материаллары"дыр"[5].

Муғам дәстқаһлары бир гајда олараг сазәндәләр ансамблынын мүшајиәтилә охунуб-чалыныр. Классик сазәндә ансамблы тар, каманча, гавалдан ибарәтдир. Гавалда адәтән ханәндә өзү чалыр.

Әкәр тарзән муғам дәстқаһының ифасына башламаг истәјирсә, о, тары мүтләг һәмин муғам үчүн көкләмәлидир.

---

[5] М.С.Исмајылов. Азәрбајчан халг мусигисинин жанрлары. Јенидән ишләнмиш вә тамамланмыш нәшри. Бакы, 1984, с.58.

Тарзән ағ, сары, зәнк симләрин көкүнү јохладыгдан сонра, көк симләри ифа олунәчаг муғама көрә көкләјир. Бу вахт ифа едиләчәк муғам дәсткаһынын әсас шө'бәләринин истинад пәрдәләрини нәзәрә алмаг лазымдыр. Башлыча истинад пәрдәләрин функсијасыны көк симләр көрүр. Мәсәлән, "Раст" ашағыдакы кими көкләнир: биринчи көк сим - фа1, јанындакы ағ сим - ре[1], икинчи көк сим (она тон сим дә дејирләр) - сол (бөјүк октава).

Каманчада көкү: биринчи сим - ми[2], икинчи сим - си[1], үчүнчү сим - ми[1], дөрдүнчү сим - си(кичик октава).

Белә гајдада һәр бир муғам дәсткаһын өз көк системи вар.

Јухарыда гејд етдијимиз кими муғам дәсткаһларын да мусиги ахынынын инкишафы мәһз үзәриндә гурулду у лад-мәгамын бүтүн истинад пәрдәләрчнин ардычыл тәсдиг чә әсасланыр. Фикримизи сүбута јетирмәк үчүн биз "муғамларын анасы" сајылан "Раст" дәсткаһыны композисија-гурулуш, лад-мәгам вә образ-емосионал бахымдан тәһлил едәк.

Ән әввәл "Раст" һаггында үмуми мә'лумат.

Орта әср мусигишүнаслыгында "Раст" ән биринчи муғам вә бүтүн дикәр муғамларын әсасы сајылыр. Мусигишүнаслар "Раст"ы *"улуг көк"* адландырмышлар.

Азәрбајчанда олдугу кими Хорәзм макомлары арасында да илк маком "Раст"дыр[6].

XVII әсрин мусиги нәзәријјәчиси Дәрвиш Әли мусиги һаггында трактатынын "12 муғамын јаранмасы һаггында" фәслиндә мүхтәлиф рәвајәтләрдән сөһбәт ачыр. Биз бурадан өјрәнирик ки, ән гәдим муғам - "Раст" - "Адәмин дөврүндән бәзә кәлиб чатмыш вә һәр шејдән әлини үзмүш үмидсиз ән биринчи инсанын чәннәт һаггында наләсини тәшкил едир"[7]. Мусигишүнас О.Р Матјакубов јазыр ки, "Раст" макомунда сабит интервалларын сајы даһа чохдур. Бу нәфиссәтлә әлагәдар бир чох трактатларда о, биринчи маком кими көстәрилир[8].

Доғрудан да, Шәрг нәзәријјәчиләри муғам-ладлар һаггында сөз ачаркән "Раст"ы "ән тәкмилләшмиш" муғам-лад сајырлар.

Раст" Јахын Шәрг халгларының шифаһи-професионал мусигисиндә 12 әсас муғамдан биридир. 12 классик муғамдан бә'зиләринин шө'бә һалына кечмәсинә, бә'зиләринин исә кичик һәчмли муғам әһәмијјәтини кәсб етмәсинә бахмајараг, гәдим заманлардан јалныз "Раст" ән әввәлки маһијјәтини бу күнә гәдәр горујуб сахламышдыр.

Y.Һачыбәјов өзүнүн мәшһур елми әсәри олан "Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары" китабында муғамларын дәјишикликләрә уғрадығыны сөјләјир. О јазыр ки, гәдим заманларда әсас е'тибарилә он ики муғам мә'лум иди вә заман кечдикчә бу он ики классик муғамын адлары вә һәмчинин өзләри дә бөјүк дәјишикликләрә уғрамышлар. Y.Һачыбәјов "Раст"ы "индијәдәк заманын бү һадисәләрин сарсыдычы тә'сиринә гаршы мөһкәм дуран јеканә муғам"[9] һесаб едир.

О јазыр: "Бу муғам көкүнүн мөһкәм вә мәнтигли олмасы онун адынын мә'насына тамамилә ујғун кәлир. "Раст" дүз, доғру дөмәкдир. "Раст" муғамы јалныз өз адыны вә сәс гатарыны дејил, һәтта өз мајә (тоника) учалығыны да зәманәмизә гәдәр мүһафизә етмишдир. Бүтүн Јахын Шәрг халгларында "Раст" муғамының гурулушу вә мајә учалығы ејнидир. Бу мајә кичик октаванын "сол" сәсиндән ибарәтдир"[10].

Y.Һачыбәјов бунун ардычча гејд едир ки, гәдим јунанлар једди сәма чисимләриндән һәр биринин Пифагор тәрәфиндән ичад едилмиш 7 тондан биринә мүвафиг олдугуну зәнн едәрләрмиш. Y.Һачыбәјовун мүгајисә үчүн нүмунә

---

[6] Бухара макомлары силсиләсиндә илк маком Бүзүрк сајылыр

[7] Бах: Семенов А. А. Среднеазиатский трактат по музыке Дарвиша Али. (XVII в.) Ташкент, 1946, с.8.

[8] . О.Р Матякубов. Локальные особенности Хорезмских макомов. Сб..Макомы, мугамы и современное композиторское творчество. Ташкент, 1978, с.111.

[9] . Y.Һачыбәјов. Әсәрләри. II чилд. Бакы, 1965, с.36

[10] . Јенә орада, с.36.

көстәрдији "сол" тону јунанча Венераја (Зөһрә), әрәб-иранча исә "Раст"а уjғун кәлир[11].

Түрк мусигишүнас Һәсән Тәһсин дә Ү.Һачыбәjов кими "Раст" муғамы тоникасының (мајәсинин) "сол" сәсиндән ибарәт олдуғуну хүсуси гејд едир[12].

Ағалар Әливердибәjов Шәрг мусигисинә аид олан мә'хәзләрә әсасланараг "Раст"ын тоникасының (мајәсинин) "сол" олдуғуну өзүнүн јаратдығы чәдвәлдә көстәрмишдир[13].

Ону да гејд едәк ки, бу күнүмүздә дә "сол" сәси "Раст"ын мајә учалығыдыр. Һәлә XIX әсрдә Азәрбајчанын мүхтәлиф реjионларында jерләшән "ханәндәлик мәктәби"нин өзүндә белә "Раст"ын (еләчә дә башга муғамларын) тәркиби, шө'бә вә күшәләрин ардычыллығы бахымындан мүстәгиллик өзүнү көстәрир. Мәсәлән, Бакы, Шуша, Шамахының өзүнәмәхсус "муғам мәктәбләри"ндә "Раст" дәстгаһының шө'бә вә күшәләринин һәм сај, һәм дә ардычыллыг с'тибарилә мүгајисәләри нәтичәсиндә белә гәнаәтә кәлмәк олур ки, әкәр Бакы мусиги мәчлисләриндә "Раст" дәстгаһы 15, Шуша мәчлисиндә 18 шө'бә вә күшәдән ибарәтдирсә, Шамахы муғам мәчлисиндә шө'бә вә күшәләрин сајы 21-ә чатдырылмышдыр.

Әјани васитә кими 3 муғам мәчлисиндә (Бакы, Шуша, Шамахы) охунан "Раст" дәстгаһының тәркиби ашағыдакы чәдвәлләрдә верилир[14].

БАКЫ (Абшерон)	ШУША (Гарабағ)	ШАМАХЫ (Ширван)
1	2	3
Мајеји-раст	Раст	Раст
Новруз-рәвәндә	Пәнчгаһ	Үшшаг

[11] . Ү.Һачыбәjов. Әсәрләри. II чилд. Бакы, 1965, с.36.
[12] . Әфрасијаб Бәдәлбәjли. Мусиги лүғәти. с1969. с.17.
[13] А. Әливердибәjов. Мусиги тарихи. Әлјазма.Азәрб.ССР ЕА Ме'марлыг вә Инчәсәнәт Институтунун архиви. Говлуг №71, с 253.
[14] . Чәдвәллә Ә.Бәдәлбәjлинин "Мусиги лүғәти"ндән (Бакы, 1969, с.15) көтүрүлмүшдүр.

1	2	3
Раст	Вилајәти	Мүчри
Үшшаг	Мәнсуриjjә	Һүсејни
Һүсејни	Зәмин-хара	Вилајәти
Вилајәти	Рак-Һинди	Сијаһи-ләшкәр
Хочәстә	Азәрбајчан	Мәсиһи
Хавәран	Әраг	Дөһри
Әраг	Бајаты-түрк	Х чәстә
Пәнчгаһ	Бајаты-Гачар	Шикәстеји-фарс
Рак	Мавәрәннәһр	Рак-Һинди
Хавәран	Бал-кәбутәр	Рак-Хорасани
Әмирһ	Һичаз	Сагинамә
Мәсиһи	Шаһназ	Әраг
Раст	Әширан	Гәсниф-гәраи
	Зәнк-шөтәр	Мәснәви
	Кәркуки	Зәнк шөтәр
	Раст	Нәғмеји-Һинди
		Мә'нәви
		Кабили
		Раст

Мараглыдыр ки, XIX әсрин икинчи јарысында јашамыш мәшһур тарзән Мирзә Фәрәчин тәртиб етдији "Раст" дәстгаһы чәдвәлинин тәркиби мәһз Шамахы мусиги мәчлисиндә ("Бејтүс Сәфа") ифа олунан "Раст"ын шө'бә вә күшәләри нә вә онларын ардычыллығына чох уjғундур[15].

Бүтүн бу мүбаһисәли мәсәләләри Ү.Һачыбәjов Бакы мусиги техникумунда мүдир вәзифәсиндә ишләркән һәлл едир[16]. Ү.Һачыбәjов тар, каманча вә ханәндә синифләри үчүн муғам програмы дүзәлтмәк мәгсәдилә хүсуси шура jарадыр.

[15] Рүгијjә Рзајева-Бағырова. Тарзән Мирзә Фәрәч һагтында хатирәләрим. Бакы, 1986, с.46.
[16] . 1922-чи илдә Бакыда биринчи мусиги техникуму ачылыр. Бу техникумун мүдири Ү.Һачыбәjов тә'jин олунур.

Бураја Ч.Гарјағды оғлу, Гурбан Пиримов, Шәрин Ахундов, Мирзә Фәрәҹ Рзајев, Мансур Мансуров кими муғам устадлары дахил идиләр. О заман Y.Һачыбәјовун рәһбәрлијилә бу шураның әсас хидмәти о олду ки, мусиги мәктәбиндә муғамын тәдриси үчүн програм тәртиб олунду. Һәмин програмда "Раст"ын артыг тәкмилләшмиш тәркиби мүәјјәнләшдирилди. Y.Һачыбәјовун имзасы илә 1925-чи илдә тәсдиг олунмуш програмда "Раст" дәстгаһы ашағыдакы 13 шө'бә вә кушәдән ибарәтдир: Раст, Үшшаг, Һүсејни, Вилајәти, Мәсиһи, Дәһри, Хоҹәстә, Хавәран, Ираг, Пәнчкаһ, Раки-Хорасани, Гәраи, Раст[17].

Сонралар муғам синфи програмы бир нечә дәфә редактә олунмуш, бә'зи кушәләр бирләшиб шө'бә һалыны алмыш, бә'зиләри исә ихтисар едилмиш вә нәтичәдә "Раст" дәстгаһы өз тәкмил шәклини әлдә етмишдир.

Белә ки, Ә.Бакыханов тәрәфиндән редактә олунмуш тәдрис програмында "Раст" дәстгаһы 10 шө'бә вә кушәдән ибарәтдирсә (Бәрдашт, мајә, үшшаг, Һүсејни, вилајәти, шикәстеји-фарс, ираг, пәнчкаһ, гәраји, раста ајаг)[18], сонралар тәрзән-педагог К.Әһмәдов чап етдирдији програмда[19] "Раст"а "Рак"ы шө'бәсини әлавә етди. О, "Пәнчкаһ"ла "Гәраји" арасында јерләшдирилмишдир.

"Орта ихтисас мусиги мәктәбләринин "ханәндәлик" синифләри үчүн муғамларын тәдрис програмы"нда (Бакы, 1984, тәртиб едәни Сәлим Ағајевдир) јухарыдакы шө'бәләрә "Дилкеш" дә әлавә олунур.

Әлбәттә, чох вахт (хүсусилә ханәндәләр "Раст" дәстгаһы охујан заман) "Вилајәти"дән сонра "Дилкеш", "Күрдү" кими шө'бәләри дә ифа едирләр. Һәр ики шө'бә өз әсасына көрә "Шур"а үјғундур. Беләликлә, "Раст" дәстгаһында адларыны чәкдијимиз шө'бәләрин охунулмасы "Раст"дан "Шур"а мүвәггәти кечиди тәшкил едир.

Башга муғам дәстгаһлары кими "Раст"ын Азәрбајчанда мүхтәлиф үслублу ифачылыг тәфсири мөвчуддур. Лакин башга

[17] . Азәрбајчан ССР ОИМДА, ф.57, сиј.5, чш 46, в.13-15, Әлјазма.
[18] . Әһмәд Бакыханов. Өмрүн сары сими. Бакы, 1985, с.63.
[19] . Муғамларын тәдрисинә даир методик төвсијјәләр. Бакы, 1932, с.17.

муғамлар кими "Раст"ын бүтүн тәфсирләриндә вачиб амил оларағ онун әсас шө'бәләри, мәғам-интонасија кејфијјәтләри һәмишә сахланылыр.

Ејни заманда дәстгаһын бә'зи кушәләри ифа едилмир, ихтисарла верилир, бә'зи кушәләр исә бөјүк шө'бәләрә бирләшдирилир.

Бу үмдә чәһәт "Раст" муғамынын нот јазыларында да өз әксини тапмышдыр. "Раст" дәстгаһының чап олунмуш үч нот јазысы вар. Бунлардан Сиринчиси 1936-чы илдә Т.Гулијев тәрәфиндән мәшһур тарзән-педагог Мансур Мансуровун ифасындан нота јазылмыш вариантыдыр[20].

Икинчи дәфә мусигишүнас Н.Мәммәдов көркәмли тарзән-педагог Ә.Бакыхановун ифачылыг мәктәбинә үјғунлашдырылмыш "Раст"ы нота салмышдыр. (Бакы, Азәрнәшр, 1963)

Көрүндүјү кими, "Раст"ын һәр ики нот јазысы инструментал шәкилдәдир. Үчүнчү дәфә Н.Мәммәдов артыг "Раст"ы вокал-инструментал шәкилдә нота јазмыш вә чап етдирмишдир (Москва, 1978, "Советский композитор"). "Раст" дәстгаһының мусиги-нәзәри тәһлили мәһз Н.Мәммәдовун нота јаздығы ејни адлы дәстгаһ әсасында апарылачагдыр.

Н.Мәммәдов "Раст" дәстгаһыны вокал-инструментал шәкилдә нота јазмыш вә чап етдирмишдир. Һәмин "Раст" көркәмли тарзән Бәһрам Мансуровун вә ханәндә Һачыбаба Һүсејновун ифачылыг тәфсиридир. Јери кәлмишкән ону да дејәк ки, Һ.Һүсејнов өз сәләфи Зүлфү Адыкөзәловун охума үсулуну әсас көтүрмүшдүр.

Биз охунан гәзәлләрин "Раст"ын ајры-ајры шө'бәләринин мусиги мәзмунуна үјғун сечилмәсини хүсуси гејд етмәлијик. Дәстгаһын шө'бә вә кушәләриндә Фүзулинин *"Ашиҹаны мүраи-дил, зүлфи-пәришанындадыр"* (Бәрдашт, мајеји-раст, Үшшаг, Һүсејни), *"Еј күл нә әчәб силсилеји-мишки-тәрин вар"* (Вилајәти, Күрдү, Пәнчкаһ), *"Көнлүм ачылыр зүлфү пәришаныны көркәч"* (Хоҹәстә, Хавәран, Әраг, Пәнчкаһ, Рак), мисралары илә башланан гәзәлләри охун-

[20] . Раст дәстгаһы. Бакы, 1936. Нот јазысы Т.Гулијевиндир

мушдур. "Гəраjи", "Əмири", "Дəhри" кими күшəлəрдə исə тəкчə нəғəратвари сөзлəрдəн (hа, hа, hа,... əман, əман аj, jар əман аi бəдад əман вə с.) истифадə олунмушдур.

"Раст" дəстkаһы вокал-инструментал шəкилдə нота jазылдығы үчүн онда олан тəсниф вə рəнкləрин дə бөjүк ролу вар. Дəстkаһда алты рəнкдəн вə алты тəснифдəн истифадə едилмишдир. Бунлар дəстkаһын əсас шө'бəлəрини рəвнəглəндирмəклə бəрабəр мусиги бахымындан импровизə сəчиjjəли шө'бəлəри "тамамлаjыр", онларда биткинлик jарадыр.

"Тəсниф" вə "Рəнк" жанрларына аjрыча фəсиллəр һəср олундуғу үчүн биз тəһлил етдиjимиз дəстkаһын композисиjасында онларын тутдуғу jерин адыны садаламагла кифаjətлəнəчəк, jə'ни тəсниф вə рəнкləрин мусиги тəһлил едилмəjəчəкдир.

Мə'лумдур ки, "Раст" дəстkаһы раст ладына əсасланыр. Раст ладынын сəсгатары ашағыдакыдыр[21]. (№ 1)

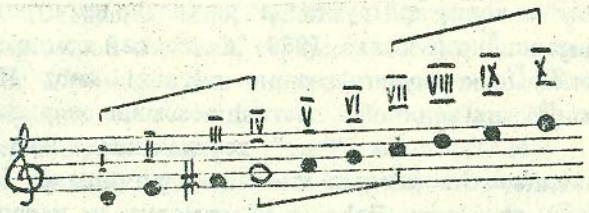

Биз "Раст" муғам дəстkаһыны лад-мəғам бахымындан тəһлил заманы раст ладынын jухарыдакы сəссырасына, онун пəрдəлəринин ардычыллығына вə функсиjаларына əсаслана-чағыг.

Бүтүн дəстkаһларда олдуғу кими тədгигат обjекти кими көтүрдүjүмүз "Раст" муғамы да, дəрамədлə башланыр. "Дəрамəд" васитəсилə биз габагчадан "Раст" дəстkаһынын мусиги мəзмуну илə таныш олуруг.

Мүəллиф нот jазысында "Дəрамəд"дəн сонра "тəсниф" дə jазмышдыр. Ханəндə истəjинə көрə "Дəрамəд"дəн сонра "тəсниф"дə охуjа биләр.

---

[21] . Ү.Һаҹыбəjов. Азəрбаjчан халг мусигисинин əсаслары. Бакы, 1935, с. 38

Нот jазысында верилəн тəсниф Фүзулинин мəшһур "Чан вермə гəми-ешгə ким, ешг аһəти чандыр" мисрасы илə башланан гəзəлинə охунур. Тəснифин мəтниндə гəзəлдəн чəми 2 бејт ишлəнир.

"Дəрамəд" вə "Тəсниф"дəн сонра дəстkаһын "Бəрдашт" бөлмəси кəлир.

Ə.Бакыхановун тə'бириничə десəк, муғамын бүтүн пəрдəлəри бəрдаштда өз ифадəсини тапыр. Бəрдашты һəр сəнəткар өзүнəмəхсус бир үсулла чалыр[22].

"Раст" дəстkаһында "Бəрдашт"ын əлавə ады да вар - "*Новрузи-рəвəндə*"[23].

"Новрузи-рəвəндə"-"Əраг" шө'бəсинин мелодиjасы илə башлаjыр. Бу шө'бəнин истинад пəрдəсиндə кəзишмədən сонра мусиги ахыны дəстkаһын мајəсинə кəлиб чыхыр. Бу бөлмə ханəндəнин охумаға башламасы үчүн бир нөв һазырлыг просесидир.

"Раст" дəстkаһынын нот jазысында "Бəрдашт" тəр илə каманчанын канон шəклиндə инкишаф принсипи əсасында гурулмушдур. Санки һəр ики мусиги аләти диалогларла "данышырлар". (№ 2)

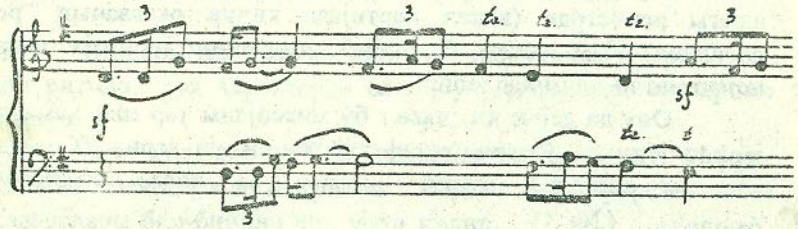

Көрүндүjү кими, каманча илə тарын мелодиjаларынын eјни олдуғуна бахмаjараг, метр бахымындан каманча бир чəрəк кери галыр. Нəтичədə инструментал дуетдə сəс бирləшмələри кəскин диссонанслар jарадыр.

Үч инструментал "аваз"дан[24] сонра она вокал партиja да гошулур. Вокал партиja демək олар ки, əввəлки

---

[22] . Ə.Бакыханов. Өмрүн сары сими. Бакы, 1985, с.27.

[23] . Рəвəндə-фарсча "кедən" мə'насында ишлəнир. Белəликлə, "Новрузи-рəвəндə"нин һərфи мə'насы jени күнүн кетмəсидир

[24] . Аваз əсасən бир тамамланмыш мусиги чүмлəсидир. Бу мусиги

нструментал авазлары дәјишикликләрлә тәкрарлајыр. Бу чүр вариантлыг хүсусән үчүнчү авазда даһа чох нәзәри чәлб едир.

"Бәрдашт"ын вокал партијасы ашағыдакы бејт вә әлавә сөзләр әсасында охунулур:

Ашијаны-мүрғи-дил зүлфи пәришанындадыр,
Ганда олсам, ej пәри, көнлүм сәнин јанындадыр.
Ej, ej, әман, әман
e,e,e,e,ej.....әман ej.

Вокал партијанын диапазону биринчи октаванын "сол" сәсиндән кичик октаванын "сол"уна (фа дијезә) гәдәрдир. Белә ки, "Раст"ын мајәси олан "сол[1]"-дан бир октава ашағыја (кичик октаванын "сол"у) гәдәр енмә һәрәкәти "Бәрдашт"ын мелодик әсасыны тәшкил едир.

"Бәрдашт"дан сонра дәсткаһын *"Мајә"* шө'бәси чалыныб-охунур. Башга дәсткаһларда олдуғу кими "Раст"да да "Мајеји-Раст" шө'бәси дәсткаһын бүтүнлүкдә симасыны сәчијјәләндирир. "Мајеји-Раст" өз мусигисинин тәмкинлији, сакит тәрзли инкишафы илә диггәти чәлб едир. Санки нағылчы рәвајәти арамла нәгл етмәјә башлајыр: Мелодија ашағы рекистрдә (вокал партијада кичик октаванын "ре" сәсиндән) бәм сәслә башлајыб, тәдричән јухарыја доғру истигамәтлә инкишаф едир.

Ону да дејәк ки, әввәл бу миссијаны тар илә каманча јеринә јетирир. Сонра "естафети" ханәндәјә верир. Ханәндә охумағы гәзәлдән дејил, нидалар вә әлавә сөзләрдән башлајыр. (№ 3)

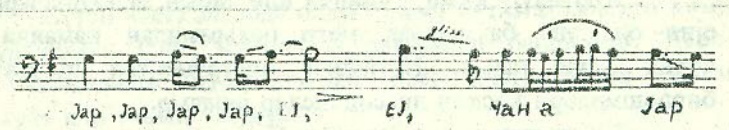

чүмләси ја бүтәв бир бејтә вә әлавә нәгарәтвари һечалара охунур. Шө'бә вә кушәләрдән фәргли олараг авазлар мүәјјән ад дашымырлар. Авазлар ја шө'бә, ја да кушә дахилиндә чалыныб охунурлар. Беләликлә, шө'бә 5-6, кушә исә 2-3 аваздан ибарәт олур.

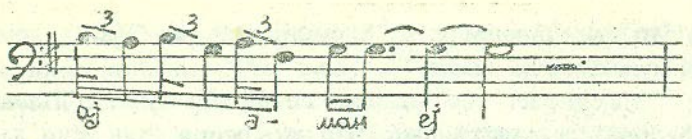

"Мајеји-раст"да мелодик һәрәкәт нә гәдәр јүксәјә галхса да истинад пәрдәсиндән, јә'ни кичик октаванын "сол" сәсиндән ајрылмыр. Јухары истигамәтли һәр аваздан сонра јенә дә бу пәрдәјә-мајәнин истинад пәрдәсинә гајыдыр.

"Мајеји-Раст" дәсткаһда һәчм етибарилә ән бөјүк шө'бәдир. Бунун үчүн дә ханәндә гәзәлин үч бејтиндән истифадә етмишдир.

1. Ашијаны-мүрғи-дил зүлфи-пәришанындадыр,
Ганда олсам, ej пәри, көнлүм сәнин јанындадыр.

2. Ешг дәрдилә хошам, әл чәк әлачымдан, тәбиб.
Гылма дәрман ким, һәлаким зәһри-дәрманындадыр.

3. Көзләрим јашын көрүб, шур етмә нифрәт ким, бу һәм,
Ол нәмәкдәндир ки, лә'ли-шәккәрәфшанындадыр.

"Мајеји-Раст" шө'бәсини "Тәсниф" тамамлајыр. Мүлајим ритмдә, шух характердә олан бу тәсниф халг сөзләринә охунур.

Јери кәлмишкән бир мәсәләни дә гејд едәк. "Мајеји-Раст"ын мелодијасы вә ритми "Бәрдашт"дан фәргләнсә дә каданслары бир-биринә чох ујғун кәлир.

Тәсадүфи дејил ки, М.С.Исмајылов "Бәрдашт" вә "Мајә"дән сөз ачаркән јазыр: "...истәр мүгәддимә (бәрдашт нәзәрдә тутулур - Р.З.) вә истәрсә дә "Мајә" шө'бәси ритмик чәһәтдән мүхтәлиф олса да, һәр ики мелодијанын һәрәкәт истигамәти вә хүсусән онларын каданслары бир-биринә чох ујғундур. Бурада башлыча фәрг онларын мүхтәлиф рекистрдә олмасындадыр. Јә'ни бәрдашта аид олан мелодија "сол" сәси мајә олмаг шәртилә биринчи октава һәчминдә, "мајә" шө'бәсинә аид олан мелодија исә ондан бир октава ашағыја-кичик октава һәчминдә гурулмушдур ки, бу да "бәрдашт"ы

"мајә"дән фәргләндирир. Бу хүсусиjjәт тәкчә "Раст"а дејил, башга муғамлара да аиддир[25]".

"Мајеји-раст" шө'бәсиндән сонра ики күшә - *"Ушшаг"* вә *"Һүсејни"* ардычыллашыр. Һәр ики күшә үчүн јени дајаг пәрдәси - мајәнин квартасы (до[1]) јараныр.

"Ушшаг" сөзү ашыглар, ашыг-мәш'уг мә'насыны дашыjыр. Ону да хатырладаг ки, Јахын Шәрг халгларынын классик 12 муғамындан биринчиси "Ушшаг"дыр.

Муасир "Раст" дәстгаһында исә "Ушшаг" күшә әһәмиjjәтини дашыjыр.

Нот јазысында "Ушшаг" елә мајәдән (сол[1]) квартаја (до[1]) сычрајышла башланыр. Демәк олар ки, бу күшәјә көчүшмә хас дејил. Һәр бир сәсә бир неча дүшүр. Өзү дә бу күшәнин мусиги нисбәтән дәгиг метро-ритмә әсасланыр. Күшә боjу вокал партијаны сазәндә дәстәси (тар вә каманча) унисон шәклиндә тәглид едир. (№ 4)

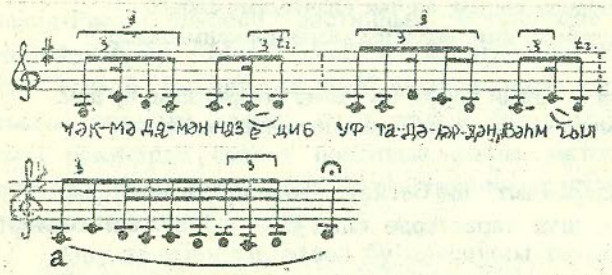

Беләликлә, "Ушшаг"да биз әввәл дәгиг метро-ритмә әсасланан 3 бөлмәни (1. вокал-инструментал, 2. инструментал, 3.вокал-инструментал) ешидирик. Бунун ардынча импровизә сәчиjjәли, jә'ни метр вә ритмләри дәjишкән бөлмә кәлир. Нот јазысында бу бөлмә "Чәнә зәнкуләси" адландырылмышдыр. Әкәр "Ушшаг"ын әввәлки бөлмәләри гәзәллә охунурса, "Чәнә зәнкуләси" нида вә әлавә сөзләрә (а, һа, чаһан ej вә с.) әсасланыр.

"Һүсејни" әрәбчә көзәл демәкдир.

---

[25] . М.С.Исмаjылов. Азәрбаjчан халг мусигисинин жанрлары. Бакы. 1984. с.65.

Әбдүлгадир Марағаји 1377-чи илдә "Синәвбәт" адлы әсәрини јазмыш, "Раст"дакы Һүсејни шө'бәсини Султан Үвејсин оғлу Һүсејнә һәср етмишдир[26].

"Ушшаг"а нисбәтән "Һүсејни" истинад пәрдәси кварта илә сых әлагәдардыр. Әслиндә бу күшәнин мусиги ахыны бүтүнлүклә кварта дајағына әсасланмышдыр. (№ 5)

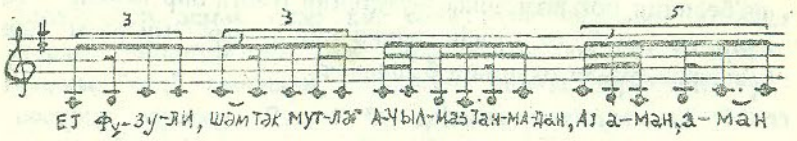

Лакин сонра јенә дә мајеjә (кичик октаванын "сол" сәсинә) гаjыдылыр вә күшә тамамланыр. Ону да дејәк ки, "Һүсејни" күшәси илә "Раст" дәстгаһыны башлаjан биринчи гәзәл дә тамамланыр. Сон бејт мәһз "Һүсејни" күшәсиндә охунулур:

Ej Фүзули, шәм'тәк мүтләг ачылмаз jанмадан,
Таблар ким, сүнбүлүндән риштеји-чанындадыр.

"Һүсејни" күшәси "Тәсниф"лә битир.

"Раст" дәстгаһынын мәркәзи шө'бәләриндән бири "Вилаjәти"дир. "Вилаjәти"дә мелодија мајәнин квинтасы олан "ре[1]" сәсинә истинад едир. Бу шө'бәнин характерик чәһәтләриндән бири дә одур ки, квинтаја (VIII) әсасланан мелодијада мүтләг квинтанын үст апарычы тону сајылан "ми" сәси әскиләрәк "ми бемол"а чеврилир. Ејни заманда X пиллә - "фа" сәси дә ја jүксәлмиш шәкилдә (фа дијез) вә ја натурал шәкилдә (фа бекар) өзүнү көстәрир. (№ 6)

---

[26] . А.С.Мәммәдов. Орта әср мусиги нәзәријјәчиләринин бә'зи рисаләләри. Азәрбаjчан Дөвләт Консерваториjасы. Елми әсәрләр. Серија XIII. № 1. Бакы. 1973. с. 23-24.

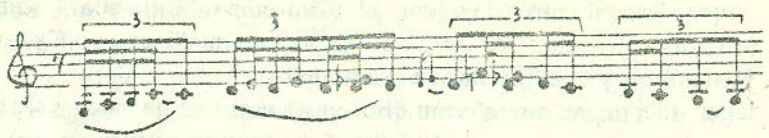

Квинта (ре сәси) "Вилајәти" шө'бәсиндә мүвәггәти тоника әһәмијјәтини дашыјыр.

Оғу да гејд едәк ки, тәһлил етдијимиз "Вилајәти" шө'бәсинин нот јазысында Фүзулинин башға бир гәзәли - "Еј күл, нә әчәб силсиләји-мүшки-тәрин вар" мисрасы илә башланан гәзәли охунмаға башланыр.

Еј күл, нә әчәб силсиләји-мүшки-тәрин вар,
Веј сәрв, нә хош чан алычы ишвәләрин вар!

Ачыгды мәни ачы сөзүн, түнд никаһын,
Еј нәхли-мәлаһәт, нә бәла тәлх бәрин вар!

"Вилајәти" шө'бәсинин сонунда һәм тәсниф, һәм дә рәнк верилмишдир. Бә'зи һалларда авазын лирик сәчијјә алынмасы хатиринә вә һәмчинин кичик һәчмли олмасы сәбәбиндән ханәндәләр "Вилајәти"јә "Дилкеш" шө'бәсини дә әлавә едирләр. *"Дилкеш"* исә өз нөвбәсиндә көнүл чәлб едән, чазибәли, хошакәлән мә'насыны дашыјыр. Еһтимал ки, мәһз бу естетик әламәтләр дә ханәндәләрә "Вилајәти" илә "Дилкеш"и бирләшдирмәк имканы вермишдир.

Ә.Бакыханов исә башға фикир сөјләјир. О јазыр: "Инди "Раст"ын "Вилајәти" һиссәсиндән о гәдәр дә истифадә едилмир, бунун әвәзиндә "Шаһназ" чалыныр"[27].

Бәлкә дә бу сәбәбдән һаггында сөз ачдығымыз "Раст" дәсткаһынын нот јазысында "Вилајәти"дән сонра "Шаһназ"ын вариантларындан бири - *"Шаһназ-хара"* охунуб-чалыныр.

---

[27]. Ә.Бакыханов. Өмрүн сары сими. Мәгаләләр вә хатирәләр. Бакы, 1985, с.27.

"Шаһназ-хара" дәсткаһда кушә әһәмијјәтини дашыјыр. О, чәми бир бејтә охунур:

Пејканлары итә долудур чешми-пүрабым,
Еј бәһр, сән ама сәнин анчаг күһәрин вар!

"Шаһназ-хара" биринчи октаванын "ре" сәсиндән "сол" сәсинә (мајәнин октавасына) сычрајышла башланыр. Вә "сол" сәси демәк олар ки, сона гәдәр апарычы истинад пәрдәси әһәмијјәтини кәсб едир. Тәкчә сон авазда мусиги ахыны "сол" сәсиндән пилләвари ашағы һәрәкәтлә "ре" сәсиндә дајаныр. Лакин бу дајанма мүвәггәтидир. Мәһз ханәндәјә нәфәсдәрмә үчүн лазымдыр.

Мелодија чәһәтдән "Шаһназ-хара" "Дилкеш" шө'бәсинә чох јахындыр. Демәк олар ки, онун гысалдылмыш бир вариантыдыр. Мараглыдыр ки, сона јахын "ре" сәсинә кечидлә "Шур" лады тәсдиг олунур. Дедикләримизин әјанилији үчүн бу фрагменти нүмунә кәтиририк. **(№ 7)**

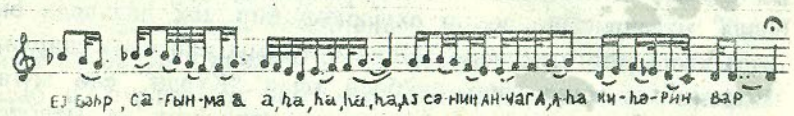

Ондан сонра мусиги фикрини тар вә каманча *"Күрди"* шө'бәсиндә давам етдирир.

Мусиги характери е'тибарилә "Күрди" шө'бәсиндә истинад пәрдәси мүвәггәти дәјишилир. Артыг әввәлки истинад пәрдәси - "сол" "Күрди"дә "ља" сәси илә әвәз олунур. Өз функсијасы е'тибарилә бу сәс бир нөв "ре" шур ладынын квинтасы ролуну көрүр.

"Күрди" шө'бәси мусиги чәһәтдән чох кәркиндир. "Күрди" шө'бәсинин диапазону өз мелодијасынын јухарыја доғру һәрәкәти һесабына даһа да кенишләнир. Вокал партијанын үмуми диапазону "сол[1]" дан "ми бемол[2]"а гәдәр олан мәсафәни әһатә едир. Нәһајәт, әввәл вокал партијада, сонра исә инструментал партијада "ља" истинад, пәрдәсиндә дајанмагла "Күрди" шө'бәси мәнтигли сурәтдә тамамланыр.

Әлбәттә, бу заман "ре" шурдан "сол" раста кечмәк төләб олунур. Бу вәзифәни *"Пәһләви"* шө'бәси јеринә јетирир.

"Пәһләви" шө'бәсиндә әсас рол вокал партијаја верилмишдир. Белә ки, вокал партија биринчи мәрһәләдә зилдән секвенсијавари кәзишмә јолу илә шур ладынын "ре[1]" дајаг сәсинә кәлиб чатыр. Икинчи мәрһәләдә исә һәмин партија сәсләрин хроматикләшдирилмәси васитәсилә раст ладынын тоникасы олан кичик октаванын "сол" сәсиндә тамамланыр. Гејд едәк ки, мусиги илә бәрабәр Фүзулинин "Еј күл, нә әчәб силсилеји-мүшки-тәрин вар" мисрасы илә башланан гәзәли дә сона јетир. Үмумиликдә, бу гәзәлдән "Вилајәти", "Пәһләви" кими шө'бә вә күшәләрдә истифадә едилир. Бу шө'бә вә күшәләр исә өз нөвбәсиндә шур лады вә онун интонасијаларына әсасланмышдыр.

М.С.Исмајылов бу әламәти белә изаһ едир: "Мәсәлән, Вилајәти" - "Раст"ын кичик шө'бәләриндән бири олдуғу һалда, мүасир ханәндәләр охујаркән бир чох һалларда ону тамамилә мүстәгил олан "Шаһназ" муғамы илә әвәз едирләр. "Шаһназ" вә онун бир шө'бәси олан "Күрди" елә муғам парчаларыдырлар ки, о, һәм мәгам-лад, һәм дә мелодик чәһәтдән "Шур" муғамы илә јахын әлагәдәдир"[28].

"Раст"ын ифачылыг практикасында шур чаларлы шө'бәләрдән сонра *"Шикәстеји-фарс"* кәлир. Чох заман "Шикәстеји-фарс" шө'бәси *"Хоҹәстә"*[29] илә әвәз олунур. Сәкаһ чаларлы, лирик сәчиҹәли мелодијасы, истинад пәрдәси чәһәтдән бу шө'бә "Шикәстеји-фарс"а јахын олдуғу үчүн дә "Раст"да ханәндәләр вә сазәндәләр "Хоҹәстә"дән истифадә едирләр.

Мүрачиәт етдијимиз "Раст" дәсткаһынын јазысында да "Шикәстеји-фарс" јеринә "Хоҹәстә" верилмишдир.

"Шикәстеји-фарс" кими "Хоҹәстә"дә дә мајәнин квинта тонуна (ре[1]) истинад олунур. (№ 8)

---

[28]. М.С.Исмајылов. Азәрбајҹан халг мусигисинин жанрлары. Бакы, 1984, с.77

[29]. Хоҹәстә - фарсча хошбәхт демәкдир.

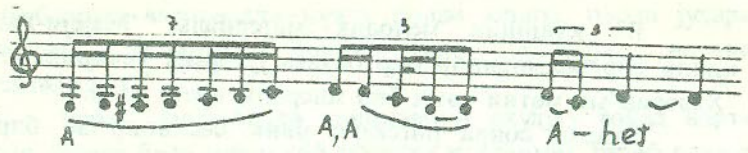

Бу дајаг тону истәр вокал, истәрсә дә инструментал партијада сона гәдәр давам едир вә шө'бәнин мусигиси һәмин тонда да тамамланыр.

"Хоҹәстә" илә Фүзулинин јени бир гәзәли охунмаға башланыр:

Көнлүм ачылыр зүлфи-пәришаныны көрчәк,
Нитгим тутулур гөнчеји-хәндаһыны көрчәк.

"Хоҹәстә" тәсниф вә рәнклә јекунлашыр. Һәр ики нүмунә јејин темпли, шән сәчиҹәли мусигидән ибарәтдир.

"Раст" дәсткаһында "Хоҹәстә" илә зил шө'бә "Әраг" арасында бир күшә дә вардыр ки, она *"Хавәран"* дејирләр.

"Хавәран"дан *башлајараг "Әраг", "Пәнчкаһ", "Рак"* кими шө'бә вә күшәләр "Раст" дәсткаһынын зил шө'бәләри һесаб олунурлар. Бу шө'бәләр дәсткаһын кулминасијасыны тәшкил едирләр. Кулминасијаја башга сөзлә *"Овч"* дејирләр. "Овч" - ән уча зирвә, көјүн ән јүксәк гаты, һәмчинин сәсин ән јүксәк дәрәчәјә галдырылмасы демәкдир.

Тәһлил етдијимиз һәр үч шө'бәнин мусигиси чошгун, һәјәчанлы емосионал тә'сир гүввәсинә маликдир.

Белә ки, "Хавәран" күшәсиндә вокал партијанын диапазону кичикдир (ре[1]-ља[1]). Елә илк мусиги ибарәсиндән, ја'ни квинтадан (ре[1]) мајәнин октавасына (сол[1]) сычрајышла "Хавәран"ын дајаг нөгтәси тәсдиг олунур. (№ 9)

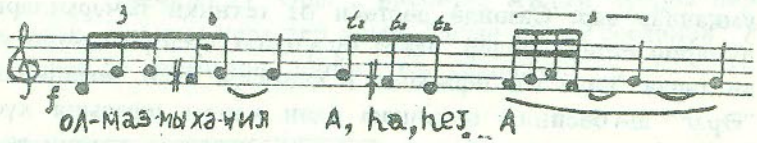

Бу кушәнин мелодик материалы "Мәҹеҹи-Раст"ын кичик бир бөлмәсинин бир октава јухарыја кечирилмәсидир. "Хавәран"ын мәтни чәми бир мисраны әһатә едир.

Бундан сонра рәгсвари рәнк сәсләнир вә бирбаша *"Әраг"* шө'бәсинә кечилир.

Мә'лумдур ки, "Әраг" Јахын вә Орта Шәрг халгларынын классик мусигисини тәшкил едән 12 муғамдан бешинчидир. "Әраг" муғамы сонракы әсрләрдә тәбәддүлата уғрамыш, мүасир Азәрбајчан шифаһи-професионал мусигисиндә исә о, шө'бә әһәмиҹјәтини кәсб етмишдир.

Һазырда "Раст", "Сәкаһ", "Маһур-Һинди" вә "Раһаб" муғам дәстгаһларында бу шө'бә ејни функсијаны - кулминасијаны (овч) өзүндә тәчәссүм етдирир. Өз бәдии тә'сир гүввәси е'тибарилә чошгунлуг, чағырыш руһу, әзәмәт, тәнтәнәли сәчиҹјә бу шө'бәнин мусигисинә хас чәһәтләрдир.

Ону да дејәк ки, бу шө'бә бә'зи мәнбәләрдә "Ираг" да адланыр. Ә.Бәдәлбәјли "Мусиги лүғәти"ндә бу мәсәләни белә изаһ едир: "...Муғаматын шө'бә вә күшәләриндән бир чохунун ады, билиндији кими чоғрафи адларла әлагәдардыр, һәм дә белә һалларда муғам адлары чох вахт өлкә, мәмләкәт ады илә јох, мәһәллә, шәһәр адлары илә адланыр. Белә олан сүрәтдә һамыја мә'лум олан "Ираг" өлкәси кими, һәм дә Шираз, Исфаһан, Забул, Нишапур, Нәһавәнд шәһәрләринин гоншулуғунда "Әраг" адлы шәһәрин дә олдуғуну нәзәрә алсаг, бу муғам ифачылар вә мусиги ичтимаиҹјәтимиз тәрәфиндән "Ираг" дејил, "Әраг" сајыла биләр"[30].

Биз бу фикирлә там разылаша биләрик.

"Әраг" шө'бәси ондан әввәлки "Хавәран" күшәси кими мајәнин октавасы - "сол[1]"а әсасланыр. Бу, онун дајаг тонудур. Бу шө'бәдә хүсусән сазәндә партијасы даһа фәалдыр. Чүнки, бурада инструменталистләрин ифачылығы үчүн кениш имканлар вар. Сазәндә дәстәси өз техники бачарыгларыны нүмајиш етдирә биләр. Мәһз бу үмдә хүсусиҹјәтләринә көрә дә тарда "Әраг"ын ифасыны К.Әһмәдов белә төвсиҹә едир: "Әраг" шө'бәсинин инкишаф едән чанлы ифасына хүсуси диггәт јетирмәк тәләб олунур. Сары симләрин көмәји вә үст

[30] . Ә.Бәдәлбәјли. Мусиги лүғәти. Бакы, 1969, с.38.

мизрабларын васитәсилә күчлү пәрдә ашағы, пәрдә јухары, дүрмадан динамик һәрәкәтләрлә чалғыја истинад едилмәлидир"[31].

"Әраг" шө'бәсиндә ханәндәнин охудуғу вокал партијанын өзүндә белә мүрәккәб техника көстәрмәк тәләб олунур.

"Әраг"ын сонунда рәнк чалыныр. Бу рәнк характер чәһәтдән әввәлки рәнкләрдән фәргләнир. О, 4/2 өлчүсүндә, марш хасиҹјәтиндәдир.

Үмумиҹјәтлә, "Әраг" рәнкләри үчүн марш ритми сәчиҹјәвидир.

"Пәнчкаһ" күшәси мусиги чәһәтдән демәк олар ки, "Үшшаг"ын бир октава јухарыда тәкрары сајылыр. Лакин "Үшшаг" дәгиг ритмә әсасландығы һалда, "Пәнчкаһ" исә сәрбәст метро-ритмдәдир. "Үшшаг" кими бу күшәнин әввәлиндә дә мајәдән квартаја (сол-до) сычрајыш вә сонрадан үст апарычы тонун ("ља" сәси) фәаллашмасы, диапозонун јухарыја доғру истигамәт һесабына кенишләниб квинтанын үст апарычы тонуна (ми[2]) кедиб чыхмасы, нәһајәт, јенә дә әввәлки истинад пәрдәсинә (сол[1]) вә һәмин пәрдәдә тамамланма бу күшәнин инкишаф принсипини тәшкил едир.

Ону да гејд едәк ки, "Пәнчкаһ" шө'бәсинин "Раст" дәстгаһында тутдуғу хүсуси мөвгеја көрә һәмин дәстгаһы бә'зән *"Раст-пәнчкаһ"* адландырырлар.

Иран классик мусигисиндә исә 7 әсас дәстгаһдан бири - "Раст-пәнчкаһ"дыр.

Мараглыдыр ки, "Пәнчкаһ" өзбәк вә тачик "Шашмаком" силсиләсиндә "Раст" макомуна дахил олан инструментал шө'бә сајылыр. Әввәлләр "Панджгох" Хорәзм мусигичиләринин јаратдығы мүстәгил маком иди. Онун һазырда анчаг инструментал һиссәси мөвчуддур, вокал-инструментал һиссәси јохдур.

"Пәнчкаһ"да "Әраг"а нисбәтән мусиги мүәјјән дәрәчә көврәк, јанығлы характер алыр. Ондан сонра сәсләнән *"Рак"* күшәси дә һәмин һиссләри өзүндә сахлајыр.

[31] . Муғамларын тәдрисинә даир методик төвсиҹәләр. Бакы, 1982, с.37.

Тәсадүфи дејил ки, Ү.Һачыбәјов "Лејли вә Мәчнун" операсынын III пәрдәсиндә ән тә'сирли сәһнәләрдән бириндә "Раст"ын "Пәнчкаһ" шө'бәсинин һәзин, гәлбохшајан мелодијасындан истифадә етмишдир. Хатырладаг ки, бу сәһнәдә бир дәстә әрәб Мәчнунун ешгиндән хәбәрдар олуб она "хор"ла мәсләһәт едәндән сонра Мәчнунун онлара чавабы ашағыдакы сөзләрлә дејилир:

Ешг дәрди һеј мүалиҹ, габили дәрман дејил.
Чөвһәриндән ејләмәк чисми чүда асан дејил[32] .

Тәһлил етдијимиз нот јазысында "Пәнчкаһ"дан сонра сәсләнән "Тәсниф" вә "Рәнк" ејни адлы күшәни мәнтигли сүрәтдә тамамлајыр.

Ондан сонра ардычыллашан "Рак"[33] күшәси бир баша мајә октавасынын (сол[1]) квинтасындан (ре[2]) башланыр. Бу күшәдә дә јухарыја доғру һәрәкәт принсипи сахланылыр. Бир бејти өзүндә чәмләшдирән бу күшәдә "ре[2] - ми[2]" сәсләри әтрафында көзишмәдән сонра "далғавари" һәрәкәтлә мајәнин октавасына (сол[2]) гајытма илә шө'бә битир вә бундан сонра фасиләсиз "Гәраји" күшәсинә кечилир.

"Гәраји", "Әмири" вә "Дәһри" күшәләри чох кичикдир. Бу күшәләр "Маје"јә гајытмаг үчүн лазымдыр. Бу күшәләр бир нөв "кечид" әһәмијјәтини көрүрләр. Мәһз буна көрә дә һәмин күшәләрин мелодикасына пәрдә-пәрдә арамлы һәрәкәт хасдыр. Адларыны чәкдијимиз күшәләр васитәсилә "Мајеји-Раст"а гајыдырлар. Ханәндә вә сазәндәләрин тә'биринчә десәк, она "ајаг"ла (каданс) "Раст" дәстгаһы сакит тәрздә тамамланыр.

Әкәр "Гәраји" вә "Әмири" күшәләри ханәндә тәрәфиндән нәғәратвари сөзләр әсасында охунулурса, "Дәһри" күшәси инструментал сазәндә ансамблынын ифасында сәсләнир. Бу үч күшә бир-бирилә сых әлагәлидир. Онлар ејни вәзифәни јеринә јетирирләр. Бунларда истинад пәрдәләри

[32] . Фүзули. Әсәрләри. II чилд. Аз.ССР ЕА-нын нәшријјаты. Бакы, 1958, с.86.
[33] . "Рак" сөзү әсас дајаг демәкдир.

әтрафында көзишмәдән сонра мүвәггәти дајанма, сонра исә мусиги ахынынын о бири күшәјә "өтүрүлмәси" баш верир. Белә ки, "Гәраји"дә мелодик һәрәкәт "сол[1]"дан башлајараг ашағыја доғрукөзишмә илә "ре[1]" сәсиндә битирсә, "Әмири"дә мелодик һәрәкәт һәмин "ре[1]" сәсиндән кичик октаванын "сол" сәсинә гәдәр давам едир. Ондан сонракы мусиги ахынында исә тар вә каманча партијасында сәсләнән "Дәһри" күшәсиндә дә һәмин истинад пәрдәси әтрафында көзишилир вә "мајә" пәрдәси бир бүнөврә кими "мәһкәмләнир". Бу күшә дәстгаһда "кода" ролу ојнајыр.

"Раст" дәстгаһынын тәһлилиндән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, үмумијјәтлә муғам дәстгаһларын мелодијалары инкишаф заманында әсасландыглары лад-мәгамын истинад пәрдәләри илә һәрәкәтә мәнсубдурлар. Мәсәлән, биринчи бөлмәләрдә "мајә" пәрдәси дәстгаһда мәркәзи истинад нөгтәси сајылыр. Ондан сонра ардычыллашан шө'бә вә күшәләрин әсас истинад нөгтәси мајәдән узаглашдырылыр. Артыг јени истинад пәрдәләри үзә чыхыр. Сонракы инкишаф мәрһәләсиндә бөлмәләрин мусиги ахыны билаваситә кулминасијаја доғру истигамәтләнир. Кулминасијада адәтән, мајәнин октавасына, сонра исә октаванын кварта вә квинтасына әсасланан шө'бә вә күшәләр бир-бирини әвәз едир.

ЗӘРБИ - МҮҒАМЛАР

Азәрбајчанын шифаһи-профессионал мусигисиндә кениш јајылмыш жанрлардан бири дә зәрби-муғамлардыр. Зәрби-муғамлар илк нөвбәдә муғам дәстгаһларындан мусиги үслубу вә композисијасы бахымындан сечилир. Зәрби-муғамлар ири һәчмли, лакин бир һиссәли композисијалардан ибарәтдир. Бурада инструментал вә вокал партијалар әксәр һалларда бәрабәр һүгуглудур. Һәтта бә'зән инструментал мусиги өзүнү даһа фәал көстәрир, зәрби-муғам дахилиндә "апарычы" әһәмијјәт кәсб едир. Мәһз бунун үчүн дә биз зәрби-

Мараглыдыр ки, жанрын маһиййәти онун адыны мүәjjәнләшдирир. Мәһз зәрби-муғам сөзү инструментал-вокал муғамларын ифасы заманы ханәндәни мүшаjиәт едән инструментал ансамблын тәркибиндә зәрбли аләтләрә бөjүк jер верилмәси илә әлагәдардыр. Бурада ханәндә муғам һиссәләрини охуjан заман зәрб аләтләринин ритмик формулларыны халг чалғы аләтләри ансамблына дахил олан башга аләтләр дә ифа едирләр. Сәрбәст метро-ритмә әсасланан муғам дәстkаһларынын әксинә олараг зәрби-муғамларда вокал мусиги инструментал мүшаjиәтин дәгиг өлчүлү фонуна әсасланыр.

Адәтән, зәрби-муғамлар фәал инкишаф етмиш инструментал мүгәддимә илә башланыр. Дәгиг өлчүлү бу мүгәддимәнин мусиги ибарәләри әсасында мелодиja шәрһ едилир.

Вокал партиja исә композисиjа әввәлчә jүксәк реkистрдә (мәгамын октава jухары зилиндә) кириш нидасы илә башлаjыр. Узадылмыш сәсдән сонра исә вокал мелодиja речитатив тәрзиндә охума илә инкишаф етдирилир. Мәһз бу сәбәбдән дә зәрби-муғамлары анчаг jүксәк сәсли ханәндәләр охуjа билир.

Зәрби-муғам боjу вокал-инструментал епизодлардан сонра инструментал ансамбл тәрәфиндән виртуоз сәчиjjәли, рәнkвари мусиги парчалары чалыныр. Зил реkистрдә давам едән бу чүр ардычыллашмалар әсәрин сонунда сакит тәрзли "jекун"ла битир. Бу, мәгамын сабит истинад пәрдәләринин әтрафында кәзишмәjә әсасланан өзүнәмәхсус бир сонлуг - кодадыр.

Сәчиjjәви хүсусиjjәтләрдән бири дә одур ки, бә'зән бүтөв бир вокал-инструментал епизод тәкчә нәғәратвари әлавә сөзләр әсасында охунур. Азәрбаjчан ханәндәләри бу заман "aj аман", "далаj-далаj", "aj", "hej", "ha", "jap", "aj залым" вә башга бу кими нәғәратвари сөзләрдән истифадә едирләр. Белә сөзләрә мүрачиәт, һәр шеjдән әввәл, зәрби-муғамларын үмумиjjәтлә, ритми чанландыран, онун инкишафына тәкан

верән хырда ритмик фигурларын әмәлә кәлмәси илә изаһ олуна биләр.

Зәрби-муғамларын өз мүстәгил адлары вар. Бу гәбилдән олан муғамлара мүасир заманда *"Һиjраты", "Аразбары", "Сәмаи-шәмс", "Мәнсуриjjә", "Мани", "Овшары", "Һеjдәри", "Гарабаг шикәстәси", "Кәсмә шикәстә"* аиддирләр.

Зәрби-муғамлар вә муғам дәстkаһлары арасында үмуми чәһәтләр дә мөвчуддур. Онларын арасында һәр шеjдән әввәл мәгам әсасы, интонасиja бахымындан чох сых вәһдәт вар. Мәсәлән, бүтүн "Шикәстә" вариантларынын лад-интонасиja колорити "Сеkаһ" муғамындан алынмышдыр. "Мәнсуриjjә" вә "Сәмаи-шәмс" зәрби-муғамлары мүстәгил олмагла јанашы, "Чаһаркаһ" вә "Шур" муғам-дәстkаһларынын кулминасиja шө'бәләри кими дә ифа олунурлар. Сәрбәст импровизә үсулуна әсасланан "Һеjраты" зәрби-муғамы ejни заманда "Раст" муғам аиләсинә дахил олан "Маһур-Һинди"нин ajры-ajры мелодик дөнүмләрини өзүндә чәмләшдирир. Бу муғам епизоду өлчү чәһәтдән сәрбәст вокал партиjанын 4/4 өлчү фонунда охунур.

Муғам дәстkаһларында олдуғу кими, зәрби-муғамларда да Азәрбаjчанын көркәмли шаирләринин гәзәлләринә мүрачиәт олунур. Бә'зи зәрби-муғамларда баjаты, гошма формасында jазылмыш халг ше'риндән дә истифадә едилир. Бир гаjда олараг бу гәбилдән олан мәтнләр "Шикәстә" вә онун вариантларынын ("Гарабаг шикәстәси", "Кәсмә шикәстә"), һәмчинин "Овшары", "Мани", "Аразбары" кими зәрби-муғамларын мәтн әсасыны тәшкил едир.

Зәрби-муғамлар шифаһи-профессионал мусигимизин бир жанры кими бу күн дә ән'әнәви шәкилдә ифа олунмагдадырлар. Зәрби-муғамларын ифачылыг ән'әнәләри мүасир дөврдә ханәндә вә инструментал ансамблларын, еләчә дә халг чалғы аләтләри оркестринин репертуарында өзүнә мөһкәм jер тутмагдадыр. Адларыны фәхрлә чәкдиjимиз ханәндәләрдән Хан Шушински, Шөвкәт Әләкбәрова, Сара Гәдимова, Сеjид Шушински, Jавәр Кәләнтәрли, Зүлфү Адыкөзәлов, Фатма Мећрәлиjева, Түкәзбан Исмаjылова, Һачыбаба Һүсеjнов, Ариф

Бабајев, Јагуб Мәммәдов, Алим Гасымов, Рәсмијjә Садыгова, Чанәли Әкбәров вә башгалары зәрби-муғамларын мүкәммәл вә мащир тәфсирчисидирләр.

Азәрбајчан шифаһи-профессионал мусиги јарадычылығының башга мүһүм жанрлары илә јанашы зәрби-муғамлар да бу к1нә гәдәр халғымыз арасында кениш популјарлыға маликдир.

Кәлин әјани васитә кими бу жанрын бир нүмунәсинә - *"Аразбары"* зәрби-муғамына мүрачиәт едәк.

"Аразбары" зәрби-муғамы халг сөзләринә охунур[1]. Мәтнин мәзмунуну кәнчин изтираблары, үрәк чырпынтылары, севки һиссләри тәшкил едир. Мәтн гыз илә оғланын диалогу шәклиндә верилмишдир.

Дедим, еј күл, белә салланма,
Бурда белә јахшы вар, јаман вар.
Дедим, еј күл, дәрдин мән аллам,
Деди, белә сәбр еjлә, заман вар, аj залым.

Дедим, еј күл, һәмдәмин кимдир?
Деди, белә һәмдәмим бүлбүлдүр.
Дедим, еј күл, харә јатварма,
Деди, белә ишим мүшкүлдүр, аj залым.

Үчүнчү-сон куплет-нәтичә, үмумиләшдирмәдир. Бурада мәфтунедичи гәшәнклик, гејри-ади, үрәкләри риггәтә кәтирән көзәллик тәрәннүм олунур:

Көзәлләр бағда көзәрләр,
Өмрүмүн күлүнү әзәрләр.
Бир ојандан, бир бу јандан
Бурда белә бир гашы каман вар, аj залым.

[1]. Кәтирилән нүмунәләр мүәллифин Сејид Шушинскинин ифасындан нота јаздығы "Аразбарь" вокал-инструментал зәрби-муғамындандыр. (Бах: Рамиз Зөһрабов. Азәрбајчан зәрби-муғамлары. Бакы, "Ишыг", 1986, с. 51-59)

"Аразбары" зәрби-муғамы 7 әсас Азәрбајчан ладларындан бири - шура әсасланыр. Шур ладынын сәс сырасы ашағыдакыдыр[2]. (№ 10)

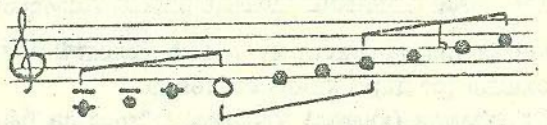

"Аразбары" зәрби-муғамынын вокал партијасында чүр лады зәрби-муғам үчүн әсас тоналлыг олан "фа дијез" мајәли шурун анчаг секста һәчминдән истифадә едилмишдир.(№11)

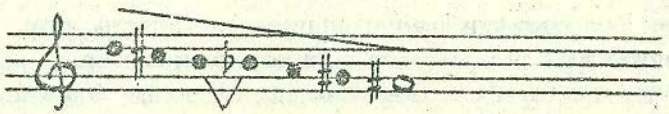

Бу зәрби-муғамда шур ладынын сәс сырасы хроматизмә уғрајыр. Белә ки, бу кејфијjәт ајры-ајры пәрдәләрин дәjишкәнлиji нәтичәсиндә баш верир. "Аразбары"да V-VII-IX пилләләр дәjишкән пилләләрдир, jә'ни бу пилләләр jүксәлир вә ја алчалыр.

IX пилләнин дәjишкәнлиji онун алчалмасы илә бағлыдыр. Алчалма ики нөвдә өзүнү көстәрир: а) квинта тону әтрафында кәзишмә заманы; (№ 12)

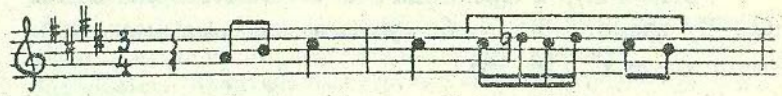

[2]. Бах: Y.Һачыбәјов. Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары. Бакы, 1985, с.63.

б) мелизм бәзәкләриндә (трелдә). (№ 13-а,б)

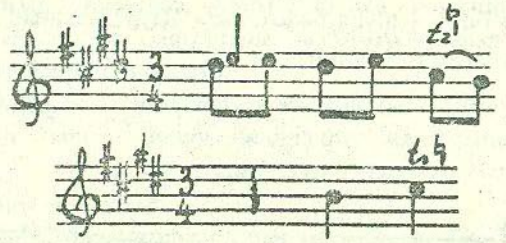

Галан вахтларда секста мүхтәлиф мелодик дөнүмләрдә натурал шәкилдә (ре диjез кими) сәсләнир.

VII пилләнин (кварта) алчалмасы "трел"дә баш верир. Сонракы мусиги ахынында биз шур лад мајәсинин үст апарычы тонунда дајанмасынын шаһиди олуруг. (№ 14)

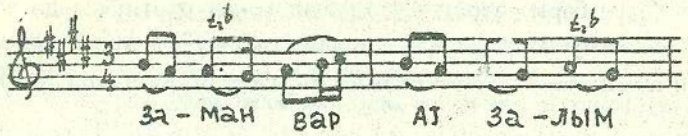

V пилләнин дәjишкәнлиjи үмумиjjәтлә шур лады үзәриндә гурулан нүмунәләр үчүн чох сәчиjjәвидир.

"Аразбары" зәрби-муғамында V пиллә (мајәнин үст апарычы тону) алчалыр. Ашағыдакы фрагментдә (V# - VII вә IV - V♮ дөнүмүндә) V пилләнин дәjишкәнлиjи өзүнү бүрүзә верир. (№ 15)

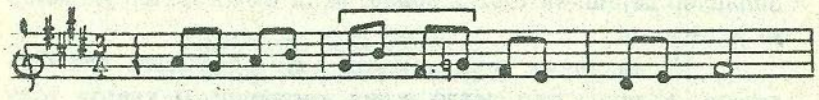

"Мајеjи-шур"а гаjытдыгда исә V пиллә натурал шәкил алыр. Бу әламәти биз зәрби-муғамын сон кадансында даһа габарыг көрүрүк. (№ 16)

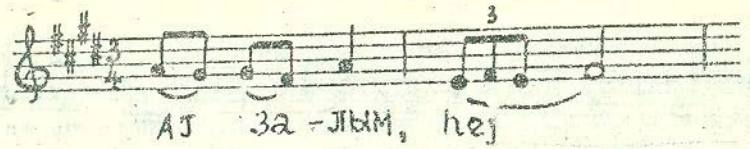

"Аразбары" зәрби-муғамынын мелодик әсасы да мараглыдыр. Онун вокал партиjасында речитатив мусиги декламасиjасындан даһа чох истифадә олунур. Лакин һәр бир мусиги ибарәсинин сонунда биз мүәjjән гәдәр "аваздашмаjа" да раст көлирик. (№ 17)

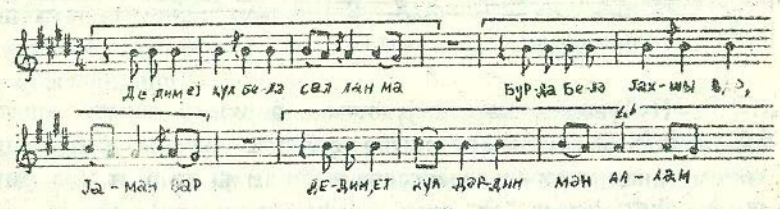

Јухарыдакы нүмунәдә ejни заманда, ханәндәнин мәтнә сәрбәст тәрздә јанашмасынын шаһиди олуруг. Бу чәһәт, һәр шеjдән әввәл, ханәндәнин мусиги фикрини мәнтиги сүрәтдә сона кәтириб чатдырылмасына хидмәт едир.

Башга зәрби-муғамлар кими, "Аразбары"нын мелодикасы үчүн мүәjjән истинад нәрдәләри әтрафында *кәзишмә* сәчиjjәвидир. Кәзишмәнин ән садә формасыны биз зәрби-муғамын "А" епизодунда[3] мүшаһидә едирик. Бурада шур ладынын квартасы (ри) әтрафында тонику сәсләрлә кәзишмә ашкар олунур. (№ 18)

---

[3]. "Аразбары"нын мелодика вә ритмика бахымындан тәһлилини бу зәрби-муғамын мусиги формасы әсасында апарачағыг. Бунун үчүн дә биз ашағыда "Аразбары"нын гурулуш схемини веририк:

инстр. вок.-инстр. инстр вок.-инстр. инстр. вок.-инстр.
АВА$_1$Б+СС$_1$С$_2$С$_3$ С$_4$ + ДЕГВВ + СС$_1$С$_2$С$_3$С$_4$ + GGBB + СС$_1$С$_2$С$_3$С$_4$

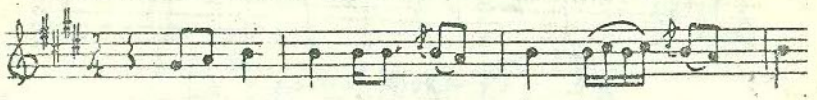

Дикәр вокал-инструментал епизод олан "С"нин инструментал партијасында истинад пәрдәси олан "си" сәси әтрафында халис квинта диапазонунда ашағы сәсләрлә көзишмә өзүнү бүрүзә верир. (№ 19)

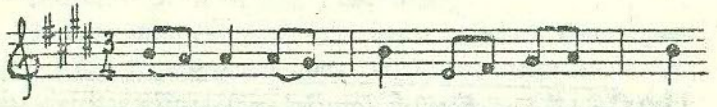

Нүмунәдән көрүндүјү кими, биринчи ханәдә ашағы диапазонда (һазырда кичик терсија диапазонунда) биз башга бир истинад пәрдәси әтрафында көзишмәјә дә раст кәлирик. Белә ки, бу ханәдә "си" сәси әтрафында көзишмә илә јанашы предјом васитәсилә "ља" сәси әтрафында да көзишилир. Демәли, бу фрагментдә ејни заманда Азәрбајчан мусигиси үчүн сәчијјәви олан предјома тәсадүф олунур. Бунунла бәрабәр "Аразбары" зәрби-муғамынын каденсијасынын истәр вокал, истәрсә дә инструментал партијаларында мелодијанын ашағыја доғру истигамәтиндә предјомлар да мејдана чыхыр. Бу кими предјомлар терсијаја доғру истигамәт алыр. Белә предјомлары CC_1, C_2, C_3, C_4 епизодларында көрмәк олар. (№ 20)

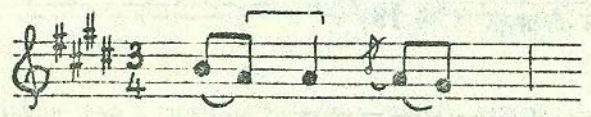

Азәрбајчан мусигисинә мелодик дүзүмләрин тез-тез тәкрары чох хасдыр. Һаггында данышдығымыз "Аразбары" зәрби-муғамында да белә тәкрарлар вардыр. Бу зәрби-муғамда

ејнилә тәкрар вә вариантлы тәкрара раст кәлирик. Ејнилә тәкрары биз ||: A:||:B:||:Д:||:E:|| кими инструментал епизодларда, вариантлы тәкрары исә A_1, CC_1, C_2, C_3, C_4 епизодларында көрүрүк. Ону да дејәк ки, белә нөв тәкрарлар ја ше'р сәтирләринин тәкрары, ја да јени ше'р сәтирләринин әсасында олур.

"Аразбары" зәрби-муғамы башгалары кими халг мусиги аләтләриндән ибарәт олан сазәндә ансамблынын ифасында чалыныб-охундуғу үчүн бурада чохсәслилик мејдана чыхыр. Чохсәслилијин нөвләри һәр бир зәрби-муғамда мүхтәлифдир. "Аразбары" зәрби-муғамында мусиги материалы әсасән унисон шәкилдә шәрһ олунур. Бу кејфијјәт үмумијјәтлә, бүтүн зәрби-муғамларын инструментал бөлмәләри үчүн характеркидир.

Чохсәслилик истәр вокал-инструментал ($CC_1C_2C_3C_4$), истәрсә дә инструментал епизодларда ABA$_1$Б+DEFBB+GGBB өзүнү көстәрир. Бу кими епизодларда чохсәслилик һомофон-һармоник үсула маликдир. Әлбәттә, бу үсулун зәрби-муғамларда јаранмасында професионал бәстәкар јарадычылығынын тә'сири шәксиздир.

Белә чохсәслилијин сәчијјәви нүмунәсини биринчи вокал-инструментал епизодда ташмаг мүмкүндүр. Бурада сәсләрин сых бирләшдирилмәси әсасында тоника үчсәслијинин ардычыл тәкрары диггәти чәлб едир. Мелодијанын дәјишилмәсинә бахмајараг, бу аккорд ејнилә тәкрарланыр. (№ 21)

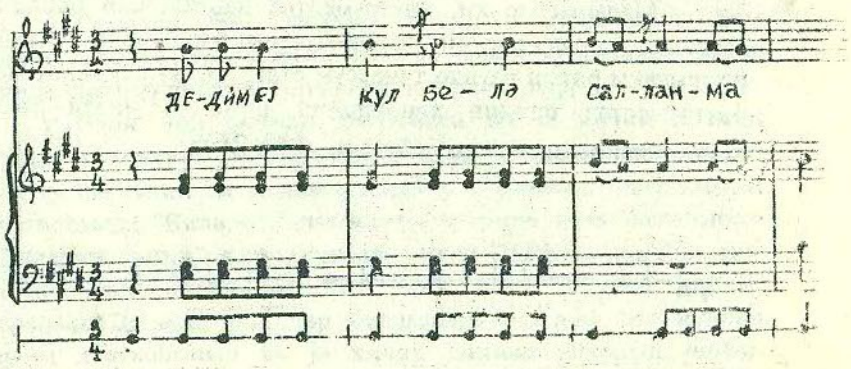

Инструментал епизодларда да тоник үчсәслилик һәм сых, һәм дә кениш дүзүлүшдә сәсләндирилир.

Арашдырдығымыз "Аразбары" зәрби-муғам һармоник структур кими мүәјјәнләшдирилир.

"Аразбары" зәрби-муғамынын ритмик әсасыны үчпајлы өлчүдә (3/4) дөрдзәрб ли ритмик фигур тәшкил едир. (№ 22)

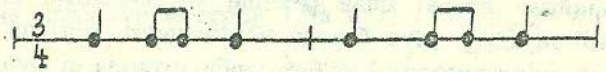

Јухарыдакы ритмик фигура бир "мусиги бәһри" (үсул) кими бахмаг олар. Сонра о инкишаф едәрәк бешзәрбли ритмик фигура чевирилир. (№ 23)

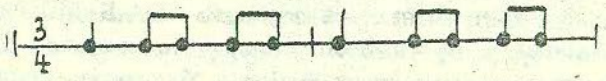

Вокал-инструментал епизодлардан ($CC_1C_2C_3C_4$) сонра кәлән "Д" инструментал епизодунда ритм дәјишилир. Онун ики биринчи пајы мүрәккәбләшәрәк пунктир ритм сәчијјәсини алыр. (№ 24)

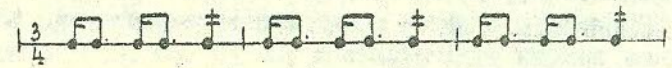

Мараглыдыр ки, инструментал партија илә бирликдә сәсләнән вокал партија зәрби-муғамын бир фрагментиндә јухарыдакы ритми өзүндә тәчәссүм етдирир. Бу кејфијјәт мәһз инструментал ритмин ханәндәнин ифасына чидди тә'сир көстәрмәсинә аид әјани сүбутдур. (№ 25)

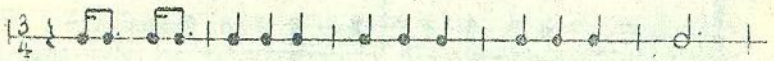

"Аразбары" зәрби-муғамы икили рондо гурулушуна маликдир. Бу гурулушда вокал-инструментал епизодлар һә ејни заманда инструментал һиссәләрдән бири (икинчи "В") рефрен ролундадыр. Беләликлә, Азәрбајчан зәрби-муғамлары ичәрисиндә бу гурулуша да раст кәлмәк олур. Елә һагтында данышдығымыз "Аразбары" зәрби-муғамы буна парлаг өрнәк ола биләр. Бунунла да бу кими әсәрләрин гурулушунун монолитлији, тамлығы вә камиллији мүәјјәнләшир. Бу чәһәт бир даһа зәрби-муғам ж нрыныш шифаһи-професионал мусигијә мәнсублуғуну габарыг шәкилдә сүбута јетирир.

Башга зәрби-муғамлардан фәргли олараг "Аразбары"-нын вокал-инструментал епизодлары күплет формасына малик дејил О, бирһиссәли - вариасија принсипи әсасында гурулмушдур ($CC_1C_2C_3C_4$).

АЗӘРБАЈЧАН РӘНКЛӘРИ

Рәнк - шифаһи-професионал мусигинин инструментал жанрыдыр. О, мусиги е'тибарилә инкишаф етмиш бир формаја маликдир. Рәнкләрин һәчми мүхтәлиф олур. О, бир нечә фразадан ибарәт миниатүр пјесләрдән тутмуш ири һәчмли, кениш мигјаслы инструментал пјесләрә гәдәр ола биләр.

Рәнк жанры тәсниф кими әввәл мүстәгил шәкилдә өзүнә тәшәккүл тапмыш, сонра исә муғам жанрынын тәркибинә дахил едилмишдир.

Рәнкләр һәм дәстгаһ шәкилли муғамларын, һәм кичик һәчмли муғамларын, һәм дә зәрби-муғамларын дахилиндә сазәндә дәстәси тәрәфиндән ифа олунур.

Рәнк ири һәчмли дәстгаһын вә ја кичик һәчмли муғамын мүәјјән шө'бәсиндән сонра чалыныр вә мәнсуб олдуғу шө'бәнин дә адыны дашыјыр. Мәсәлән, "Раст" муғам дәстгаһында "Вилајәти" шө'бәсиндән сонра рәнк чалынырса, "Вилајәти рәнки", кичик һәчмли муғам "Шаһназ"да "Дилкеш" шө'бәсиндән сонра чалынан рәнк исә "Дилкеш рәнки" адланыр. Демәли, рәнкләр билаваситә әсасландығы мүәјјән муғам дәстгаһының вә ја кичик һәчмли муғамын шө'бә-

ләриндән сонра онун бүтүн мелод к-интонасија, лад-мәгам хүсусиjjәтләрини өзүндә чәмләшдирир.

Рәнкләрин муғам дахилиндә нә кими функсијасы мөвчуддур? ***Рәнкләр ардычыл кәлән шө'бәләри бир-бирилә бағлајыр, онлары узви сурәтдә әлагәләндирир, һәмчинин шө'бәләр арасында тәзад јарадыр.*** Тәбиидир ки, рәнк муғам шө'бәләри арасында чалынмагда ханәндә үчүн бу мүддәтдә истираһәт етмәк имканы әлдә едилир. Бә о, өзүнү нөвбәти муғам шө'бәсини охумаг үчүн һазырлајыр.

Рәнкләр характер е'тибарилә үч гисмә ајрылыр: ***рәгсвари, марш вә лирик рәнкләр.***

Рәгсвари рәнкләр ојнаг, шух хасиjjәтә малик олурлар. С.Рүстәмовун нота көчүрдүjү "Азәрбајчан халг рәнкләри" мәчмуәсиндә[1] 1-чи дәфтәр - "Мајеји-Раст" №1, "Вилајәти" №4 "Мајеји-Шур" №10, "Шур-Шәһназ" №11, "Һүсејни" №2 вә с. нөмрәли рәнкләр бу кими характер дашыјырлар. Демәли, рәнкләрин бөјүк бир һиссәси мәһз ојнаг рәгс сәчиjjәсиндәдир.

Марш характерли рәнкләрә "Ираг" №7, "Ираг-Гәраи" №8, "Мајеји-Шүштәр" №25, "Бајаты-Исфаһан" №26 рәнкләри нүмунә ола биләрләр.

Лирик мүғамини өзүндә сәчиjjәләндирән рәнкләрә нисбәтән аз раст кәлирик. "Мајеји-Сәкаһ" №14, "Мүхалиф" №6, "Мүбәрригә" №17, "Мајеји-Бајаты-Шираз" №34 вә и.а. рәнкләр мәһз лирик сәчиjjәлидирләр. Бу гәбилдән олан рәнкләрин бә'зиләри халг маһнысы вә ја тәсниф мелодијаларыдыр. Мәсәлән, инчә, еһтизазлы мелодијаја малик "Бајаты-Исфаһан рәнки" №35, "Бајаты-Исфаһан тәснифи" кими јајылмышдыр[2] вә јахуд "Бајаты-Шираз" №37 рәнки бүтүнлүклә "Лачын" халг маһнысынын мелодијасындан ибарәтдир[3]

---

[1]. Бакы. 1978. Һазырда вә сонракы тәһлилдә биз һәмин мәчмуәләрдән истифадә едәчәjик.

[2]. Бах: Рамиз Зохрабов. Азербайджанские теснифы. Советский композитор. М., 1983, с.236.

[3]. Бах: Азәрбајчан халг маһнылары (Нот јазысы С.Рүстәмовундур). Бакы. Азәрнәшр. 1967. с.48.

Рәнк жанрынын ики нөвү мөвчуддур. Онун биринчи нөвү диринкидир.

Диринки рәнкә нисбәтән кичик һәчмли, лакин ојнаг, чәлд характерли мусигидән ибарәт олур. Бүтүн диринкиләр бу сәчиjjәдәдир. Ону да дејәк ки, бә'зән сазәндә дәстәси диринки әвәзинә рәгс мусигисини чалыр. Бу о демәк дејилдир ки, бүтүн рәгсләр ејни заманда диринки ола биләр. Мәһз о рәгс мусигисиндән диринки кими истифадә етмәк олар ки, онлар ифа олунан шө'бә вә күшәнин лад әсасыны өзүндә бирләшдирсин. Адәтән, диринки бөјүк һәчмли муғам шө'бәләриндә дејил, ја кичик һәчмли шө'бәләрдә, ја да күшәләрдә чалыныр вә һәмин шө'бә вә күшәни jекунлашдырыр.

Ф.Әмировун тә'биричә десәк, "Диринки халг мусиги фолклорунун гәдим жанрларындандыр. Характер е'тибарилә ојун һаваларына јахын олмасына бахмајараг, спесифик бәдии ритмик хүсусиjjәтләри вардыр ки, бу да онларын муғам дәстқаһларынын тәркиб һиссәсинә дахил олмасына имкан вермишдир"[4] .

Ә.Бакыханов "Диринки" һагтында белә јазыр: "...Диринкиләр ојун һаваларына чох јахындыр. Мусигичиләр халгымызын әсрләр боjу јарадыб јашатдығы бу зәнкин хәзинәдән бачарыгла истифадә етмәлидирләр"[5] .

Y.Һачыбәјов рәнк вә онун бир нөвү олан диринкини белә характеризә едир: "Рәнк вә ја диринки тәсниф кими бир мусиги олуб фәгәт гофтәси, ја'ни сөзләри олмаз, јалныз чалынар, әксәрән jүнкүл бәһрли олуб рәгс һаваларына бәнзәр. Рәнк... дәстәни дәхи гызышдырыр, фәгәт узун чәкмәjиб тәкрар дәстқаһын мабәдинә кечилир"[6] .

Рәнк жанрынын икинчи нөвү - *"Дәрамәд"* адланыр. "Дәрамәд" муғам дәстқаһларынын вә кичик һәчмли муғамларын инструментал мүгәддимәсидир.

---

[4]. Ф.Әмиров. Өн сөз jеринә - Азәрбајчан диринки вә рәнкләри. Нот јазысы Е.Мансуров вә А.Кәримовундур. Бакы, 1986, с.3.

[5]. Ә.Бакыханов. Оху тар. Өмрүн сары сими. Мәгаләләр вә хатирәләр. Бакы, 1985, с.36.

[6]. Y.Һачыбәјов. Азәрбајчан мусиги һәjатына бир нәзәр. Әсәрләри. II чилд. Бакы, 1965, с.220.

Адәтән, "Дәрамәд"дә бир әлаҹ чәһәт одур ки, онда муғам дәсткаһының әсас истинад пәрдәләри тәдричән, мелодик инкишафла өзүнү көстәрир. Һәр бир муғам дәсткаһына аид дәрамәд өз мүхтәлиф мәзиҹҹәтләрилә сечилир.

"Дәрамәд"ләр өзүнәхас композисија структуруна маликдирләр. Ән әввәл "Дәрамәд"ин кириши чалыныр, сонра орта реқистр, кулминасија габағы нисбәтән зил реқистр, ондан сонра кулминасијаны тәшкил едән билаваситә зил реқистр, нәһајәт, јүксәк реқистрдән әввәлки реқистрә гајытма, "Дәрамәд"ә хас олан гурулуш хүсусиҹҹәтләридир.

Ону да хатырладаг ки, бүтүн бу инструментал һиссәләр әслиндә тәкчә "Дәрамәд"ә аид дејил, ејни заманда бүтөвлүкдә дәсткаһын гурулушуну тәшкил едир. Бу бөлмәләр дәсткаһын лад-мәгам өзәјидир. Бу мә'нада би "Дәрамәд"ә мүрачиәт едә : "Чаһаркаһ дәрамәд"и[7] .

Мүлајим темпдә олан бу "Дәрамәд" ашағы реқистрдә башланыр. Елә илк мусиги ахынында мајә (до[1]) әтрафында кәзишмә үзә чыхыр. (№ 26)

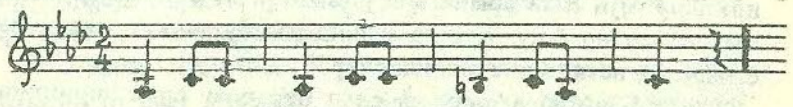

Бүтөвлүкдә "Дәрамәд" боју мајә әтрафында кәзишмә башлыча рол ојнајыр. Биз һәмчинин секвенсијавари јухары истигамәтли вә ашағы истигамәтли, мелодик һәрәкәтин шаһиди олуруг. (№ 27)

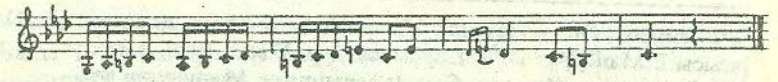

[7]. Бах: С.Рүстәмов. Азәрбајчан халг рәнкләри. Икинчи дәфтәр. Бакы. Азәрнәшр. 1956. Н 15.

"Дәрамәд"ин әввәлки бөлмәси (24 ханә) "Мајеји-Чаһаркаһ" шө'бәсинә әсасланыр. Бу бөлмәдә "до[1]" истинад пәрдәсидир. Сонра октава јухары кечид (до[2]) биринчи мәрһәләдә ашағыја доғру секвенсијавари һәрәкәтлә "до[1]" сәсинә дүшүр. (25-28 ханәләр), сонра исә јухарыја доғру, јенә дә секвенсијавари һәрәкәт баш верир (26-31). Вә мелодија ахыны мүвәггәти "до[2]" сәсиндә дајаныр. Бу бөлмә бүтүнлүклә "Мәнсуриҹҹә" кими гавранылыр.

Јухарыдакы бөлмәдән сонра бир октава ашағыда јени епизод башланыр. Бу епизод (32-41 ханәләр) "Мајә"ни мөһкәмләндириб, ону тәсдиг етмәк үчүн лазым иди.

Сонракы инструментал бөлмә тамамилә "Бәстә-Нигар" шө'бәсинин интонасијалары, истинад пәрдәси үзәриндә (ми бекар[1]) гурулмушдур. (№ 28)

Бу бөлмә чәми 21 ханәни (42-63 ханәләри) өзүндә чәмләшдирир.

Даһа сонра исә кулминасија епизодларындан олан "Мүхалиф" шө'бәсинин интонасијаларына алудә олуруг. Бу епизодда мәһз ладын IX пилләси јарым тон аралыр. Белә бир хүсусиҹҹәт "Мүхалиф" шө'бәси үчүн чох сәчиҹҹәвидир. (№ 29)

Лакин бу бөлмәнин сонунда јенидән "Мајеји-Чаһаркаһ"а гајыдылыр. Гајытма просеси секвенсија јолу илә әлдә едилир. Бә "Дәрамәд" мәһз мајәнин (до[1]) тәсдиги илә битир. (№ 30)

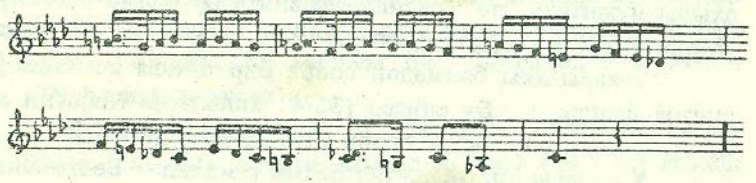

Беләликлә, "Чаһаркаһ" муғам дәстгаһынын лад вә мелодик чаларлары сонда бир даһа тәсдиг олунур.

Көрүндүјү кими, "Чаһаркаһ"ын 3 әсас бөлмәси - "Мајеји-Чаһаркаһ", "Бәстә-Никар", "Мүхалиф" тәһлил етдијимиз "Дәрамәд"дә өз тәзаһүрүнү тапмышдыр. Бәс "Чаһаркаһ" муғамынын вә ја ладынын әсас бөлмәләриндән бири олан "һасар" нә үчүн бурахылмышдыр? Чүнки, "һасар" лад-мәгам чәһәтдән "Мајеји Чаһаркаһ"ын квинта јухары (сол чаһаркаһ) тәкрарындан ибарәтдир. Мәһз бу сәбәбдән чалғычылар "Дәрамәд"дә бу шө'бәнин мелодик мәзијјәтләрини ихтисар етмишләр. Нәтичәдә мәнтигли, лаконик, јығчам бир "Чаһаркаһ дәрамәд"и алынмышдыр. Үмумән "Чаһаркаһ дәрамәди" 80 ханәни өзүндә чәмләшдирир.

Ону да хатырладаг ки, тәһлил етдијимиз "Чаһаркаһ дәрамәди"ндән көркәмли бәстәкар Мүслүм Магомајев өзүнү "Нәркиз" операсынын үвертүрасында истифадә етмишдир.

"Дәрамәд"ләрин дәстгаһларда ролундан сөз ачан Ә.Бакыханов јазмышдыр: "Дәрамәд" мәһз һансы муғамын чалыначағыны јада салыр, муғама кечмәк үчүн мүгәддимә

ролуну ојнајыр, муғамын јахшы гавранылмасы үчүн зәмин һазырлајыр, һәм дә чалғычылар үчүн нечә дејәрләр, "мәшг" вәзифәсини јеринә јетирир"[8] .

Бәстәкар Н.Мәммәдовун дили илә десәк, "дәрамәд бүтүн силсиләнин образлы-емосионал мәзмунуну тәчәссүм етдирән инструментал прелүдијадыр"[9] .

"Дәрамәд"и опера үвертүрасы илә дә мүгајисә етмәк олар. Белә ки, әкәр үвертурада операда ваге олачаг гәһрәманларын образларынын әсас мелодијаларыны - мөвзуларыны ешидириксә, "Дәрамәд"дә дәстгаһда верилә чәк шө'бәләрин лад-интонасија хүсусијјәтләринин габагчадан шаһиди олуруг.

Нәһајәт, "Дәрамәд" бүтөвлүкдә ејни адлы дәстгаһа аид олдуғу үчүн муғам дәстгаһын билаваситә адыны дашыјыр. Тәсадүфи дејил ки, "Раст" дәстгаһында олан бүтүн дәрамәдләри ајры-ајрылыгда "Раст дәрамәди", "Шур" дәстгаһында чалынан дәрамәдләри исә "Шур дәрамәди" адландырырлар.

АЗӘРБАЈЧАН ТӘСНИФЛӘРИ

Азәрбајчан тәснифләри шифаһи-профессионал мусиги жанры кими вокал-инструментал група аиддир. Әввәл мүстәгил шәкилдә тәшәккүл тапмыш тәснифләр, сонралар муғам дәстгаһларына дахил едилмишдир.

Мә'лумдур ки, муғам дәстгаһларын шө'бә вә кушәләриндә адәтән, ја рәнк чалыныр, ја да тәсниф охунур. Лакин "Рәнк"дән фәргли олараг "дәстгаһ"ын һәр шө'бәсиндән сонра тәсниф охунулмасы вачиб дејилдир. Бу, әсас е'тибарилә бүтөв шәкилдә дәстгаһын вә ја онун ајры-ајры шө'бәләринин импровизасија хүсусијјәтләриндән асылыдыр. Әкәр вокал импровизә өз һәчми бахымындан кичикдирсә, әслиндә "интермедија" характери дашыјырса, һәмин шө'бәдән сонра тәсниф охунмур. Мәсәлән, "Раст" дәстгаһынын "Һүсејни"

---

[8]. Ә.Бакыханов. Оху тар. Өмрүн сары сими. Мәгаләләр вә хатирәләр. Бакы. 1985. с.36.

[9]. Азәрбајчан муғамлары. "Раст" вә "Шаһназ". Нот јазысы Н.Мәммәдовундур. Азәрнәшр. 1963. с.5.

шө'бәсиндә тәсниф охунулмасы тәләб олунмур. Чүнки, әслиндә бу шө'бәнин өзү интермедија сәчијјәси дашыјыр.

Виртуоз характерли дәстгаһ шө'бәси дә өзүндән сонра тәснифин охунулмасыны тәләб етмир. Мәсәлән, виртуоз сәчијјәли вокал техниканы, мүхтәлиф зәнкуләләри, бәзәкләри вә башга мүрәккәб ифадә васитәрини өзүндә топлајан "Раст" муғамынын "Пәнчгаһ" вә ја "Бајаты-Шираз"ын бу сәчијјәли "Һүссал" шө'бәләриндә, адәтән, тәсниф охунмур, әвәзиндә рәнк вә ја дириликчалыныр.

Муғамларын кениш јајылмасы вә инкишафы илә әлагәдар шифаһи-профессионал мусиги јарадычылығында чохлу миғдарда тәсниф јаранмышдыр. Лирик вә ја бә'зән ағыр рәгс вари сәчијјә дашыјан тәснифләрин "Дәстгаһ"да ифа едилмәсинин бир сыра хүсусијјәтләри вар.

Бу мәзијјәтләр ашағыдакылардыр:

1. Муғамын тә'сир күчүнү артырыр;

2. Муғам шө'бәләри арасында тәзад јарадыр;

3. Муғам шө'бәләрини бир-бирилә бағлајыр;

4. Муғамда метроритмик чәһәтдән конструктив чиддилик јарадыр.

Мә'лумдур ки, халг мусигимиздә күлли миғдарда олан маһныларын, рәгсләрин, муғамларын һәр биринин өзүнә мәхсус ады вардыр. Мәһз бу әламәтә көрә дә онлар бир-бириндән фәргләнир. Ајдындыр ки, маһныларын дашыдығы бу вә ја дикәр ад онун мәзмунундан доғур, чох заман маһны онун илк сәтирләри илә адланыр. Лакин тәснифләр дә рәнк кими бу мә'нада мүстәсналыг тәшкил едирләр.

Тәснифләрин адлары өз мәтнинин мәзмунуна көрә дејил, тәркибинә дахил олан вә онлара әсасланан бу вә ја башга муғам вә јахуд шө'бәнин ады вә мусиги характери илә әлагәдардыр. Лакин тәснифләрин һәр биринин муғамын мүәјјән шө'бәсинә аид олмасына бахмајараг, чох заман әсас дәстгаһа көрә дә фәргләндирилир. Мәсәлән, "Сәкаһ" муғамында нә гәдәр тәсниф олурса-олсун онларын һамысына

ајрылыгда "Сәкаһ тәснифи" вә һәмчинин "Шур" муғам дәстгаһына дахил олан тәснифләр "Шур тәснифи" дејилир.

Кечмишдә муғам дәстгаһында охунан тәснифләр кичик һәчмдә олурду, гурулушча "интермедија" сәчијјәси дашыјырды. Лакин бир гануна риајәт олунурду: шө'бәнин бүтүн хүсусијјәтләрини, онун мусиги мәзмунуну өзүндә тәшкил едирди. Тәдричән тәсниф жанры мүрәккәб форма вә мәзмунла, јени кејфијјәтләрлә зәнкинләшиб, интенсив сурәтдә инкишаф едир.

Әввәлләр тәснифләрин мөвзусу мәһәббәт лирикасы чәрчивәсиндә олса да заман кечдикчә онларын тематикасы кенишләнир; севки лирикасы илә јанашы тәснифләрин мүндәрәчәсинә инсанын үлвилији, һәјата мүнасибәтиндә ичтимаи-фәлсәфи дәринлик вә саир хүсусијјәтләр дә дахил олур. Ејни заманда тәснифләрин гурулушунда да дәјишикликләр јараныр, бәндләрин вә бејтләрин сајы чохалыр (бунунла әлагәдар мелодик ибарәләрин сајы да артыр), лад әсасы даһа да долғунлашыр, диапозону кенишләнир, метроритми мүрәккәбләшир, ифа үслубу дәјишир. "Тәсниф"ин "чаны" олан мелодија да өз нөвбәсиндә трансформасијаја уғрајыр, инкишаф едир.

Һазырда тәснифләр Азәрбајчанын шифаһи-профессионал мусиги жанры кими јүксәк сәвијјәдәдир. Онлар халг милли сәнәтинин гәдим ән'әнәләри илә сых бағлы олараг Азәрбајчан мусигили-поетик јарадычылығын кениш бир саһәсини тәшкил едир. Мүасир дөврдә јаранан тәснифләр тәкчә бир муғам шө'бәсинин дејил, әсасландығы муғамын бүтүн хүсусијјәтләрини өзүндә топлајыр, она көрә дә мүстәгил шәкилдә дә ифа олунур.

Мә'лумдур ки, тәснифләрин ифачылары ханәндәләрдир. Онлар ифачылыгла бәрабәр, һәм дә бу инчиләрин јарадычыларыдыр. Бу просесдә чох заман ханәндәләрлә бирликдә сазәндә дәстәси дә иштирак едир. Беләликлә, тәснифләр инструментал ансамбларын мүшајиәтилә охундуғу үчүн онларын мусигиси бә'зи һалларда һармоник вә полифоник үнсүрләрлә зәнкинләшдирилир.

Азәрбајҹан тәснифләринин мәтнләри мәһәббәт лирикасынын кениш бир саһәсини әһатә едир. Бу мәтнләрдә ашиг-мәш'уг мүнасибәтләри, ашиганә һәјат вә бунунла әлагәдар оларағ севинҹ вә изтираблар, мә'нәви сарсынтылар тәрәннүм олунур. Тәсниф мәтнләринин поетик образлары бу чүр һиссләрлә чох сых бағлыдыр.

Мәһәббәт мотивләри илә јанашы ичтимаи мотивләр дә тәснифләрин мәтнләриндә әсас јер тутур.

Тәсниф мәтнләриндә Азәрбајҹанын тәбиәти, онун фауна вә флорасыны сәчијјәләндирән рәмзи образлар да әкс олунур. Хүсусилә мәһәббәт символу кими бүлбүл вә гызыл күл образларына даһа чох тәсадүф едилир.

Ифачылыг бахымындан тәснифләри үч нөвә ајырмаг олар.

Биринчи нөв - елә тәснифләрдир ки, онлар муғам-дәстканын әввәлиндә ифа олунур. Әслиндә о, дәстканда "Дәрамәд" функсијасыны јеринә јетирир вә дәстканын "Мајә" шө'бәсинә мүгәддимә әһәмијјәтини көрүр. Бу сәчијјәли тәснифләр әсас е'тибарилә дәстканын зирвәсиндән (зил тонундан) башлајыр, мелодија ашағы истигамәтли һәрәкәтлә тоникада тамамланыр.

Бу кими тәснифләрә парлаг нүмунәләрдән бири "Гатар тәснифи" ола биләр. Тәсниф мелодијасы биринчи "Зил Гатар" шө'бәсиндән башланараг ашағыја доғру истигамәтдә һәрәкәт едир, бәмә (тоникаја-до[1]) чатдырылыр. Бу епизод, бир нөв, бәм рекистрә, јә'ни "Мајеји-Гатар" шө'бәсинә дүшүр. Сонра исә һәмин "Мајә" ("тоника") мелодија ахыны илә нечә дәфәрләр "мөһкәмләндирилир". Бу просес "фа[1]" сәсиндән башлајараг ашағыја доғру секвенсија үсулу илә һәрәкәт едир. Үмумиликдә "Гатар" муғамынын мусигисинә хас олан бөјүк никбинлик, күмраһлыг, мәрданәлик кими һиссләр бу тәснифин мусигисиндә өз әксини тапмышдыр.

Бу тәснифин гурулушу бир нөв "Раст"ын "Гәраи" шө'бәсинин композисија хүсусијјәтләрини бизә хатырладыр. Тәснифдә Имадәддин Нәсиминин "булмушам" рәдифли гәзәлинин ики бејтиндән истифадә едилмишдир. (№ 31)

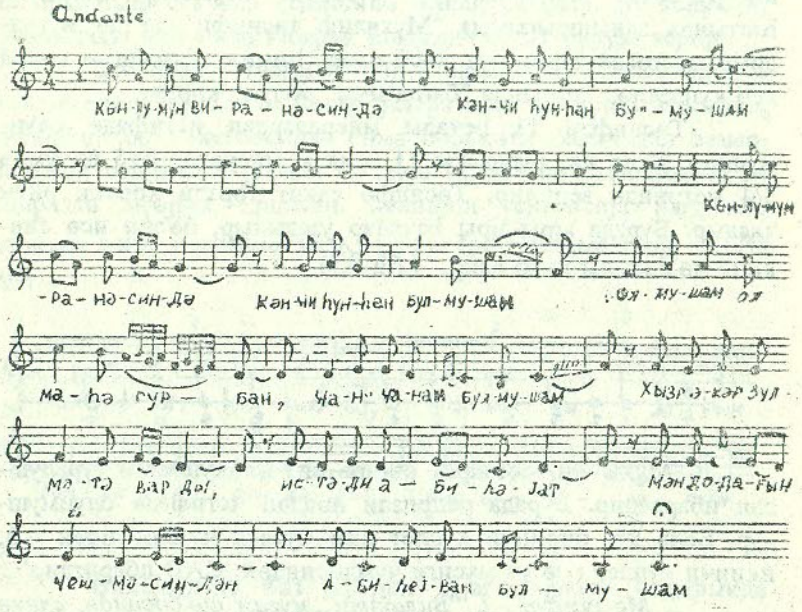

Икинчи нөвә аид тәснифләр муғам дәстканын шө'бәләри арасында охунур. Онлар дахили олдуғу муғам шө'бәсинин әсас мусиги мәзмуну, лад-интонасија чаларларыны өзүндә чәмләшдирир. Бу сәпкили тәснифләрин мигдары даһа чохдур. Биз онлардан икисинин үзәриндә дајанырыг.

1. "Чаһаркаһ" муғам дәстканын "Мүхалиф тәснифи" ("Күлүстанда сәнә Әнзор күл олмаз").

"Мүхалиф тәснифи"ндә IX лилләнин дәјишкәнлијини көрүрүк. Үмумијјәтлә, "Мүхалиф"дә гурулан тәснифләр "Мүхалиф" муғам шө'бәсиндә олдуғу кими бу нәрдәјә истинадән охунулур. (№ 32)

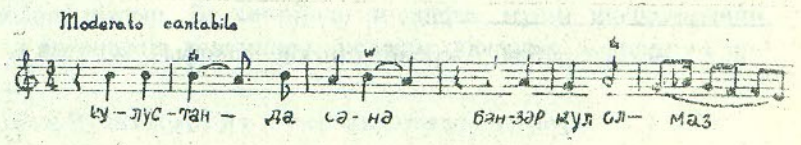

Ону да гејд едәк ки, бә'зи тәснифләрин әввәлиндә инструментал мүғәдимәләр мүстәгил характер дашыјыр. Һагтында данышдығымыз "Мүхалиф тәснифи"ндә дә мүғәддимә мүстәгил әһәмијјәт кәсб едир. Һәмин мүғәддимә сонра исә куплетләр арасында "бағлајычы" ролуну көрүр.

Тәснифдә 11 һеҹалы мисралардан истифадә олунмушдур. Белә ки, бурадакы 11 һеҹалы мисралар 6+5 бөлүмлә 3/4 метриндә верилир. Тәснифә сакит тәрзли хореик ритм хасдыр. Бурада ајры-ајры һеҹалар узадылыр, бә'зән исә синкопа мә'насыны кәсб едир. (№ 33)

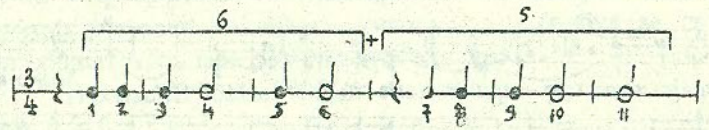

"Мүхалиф тәснифи" нәғарәтсиз икикуплетли гурулушдан ибарәтдир. Бурада репризли нөвдән истифадә олунмушдур. Белә ки, биринчи куплет ики мусиги чүмләсиндән АВ, икинчи куплет исә үч мусиги чүмләсиндән: САВ ибарәтдир[1].

2. Мә'лумдур ки, "Вилајәти" муғам шө'бәсиндә, еләчә дә ејни адлы тәсниф вә рәнкләрдә раст ладынын VIII пилләси (квинта) мүвәггәти олараг тоника әһәмијјәти кәсб едир.

"Вилајәти тәснифи"ндәки мелодик ибарәләрдә раст ладынын X пилләсинин дәјишкәнлијини дә көрмәк мүмкүндүр. Бу мә'нада тәснифдән бир фрагменти нүмунә кәтирәк. (№ 34)

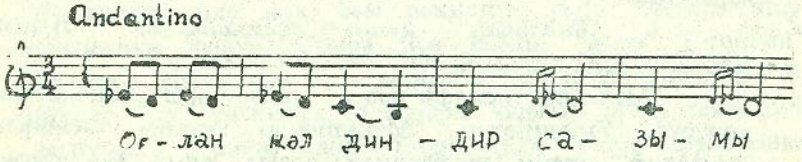

Ону да дејәк ки, "Вилајәти" шө'бәсинә вә ондан сонра кәлән ејни адлы шө'бәјин тәснифинә IX пилләнин

[1]. Бах: Рамиз Зохрабов "Азербайджанские теснифы". М., 1983, с. 217.

алчалмасы да хасдыр. Һәмин әламәт IX-X пилләләр арасында артырылмыш секунда кедишинә имкан јарадыр. Бу кејфијјәт јухарыдакы нүмунәдә габарыг шәкилдә өзүнү бүрүзә верир.

"Вилајәти тәснифи"нин ајры-ајры һиссәләриндә әсасән енән һәрәкәтли мелодијалара раст кәлирик. Мәсәлән, тәснифин орта бөлмәсиндә енмә һәрәкәти габагчадан назырланмыш тоникадан јухары пилләјә (квинтаја) сычрајышла вә сонрадан мүәјјән едилмиш диапазон секвенсија јолу илә ашағыја доғру истигамәтдә әсас тона (ре[1]) чатдырылыр. (№ 35)

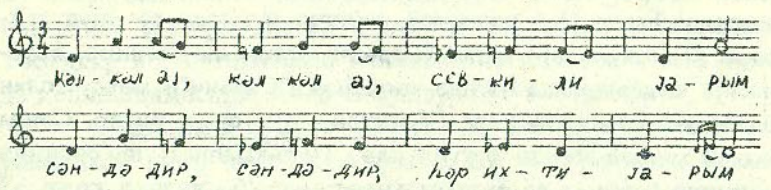

"Вилајәти"дә биз мүәјјән дајаг нәрдәси әтрафында кәзишмәни дә көрүрүк. Бу, өзүнү әксилмиш кварта диапазонунда көстәрир. Белә әламәт һәр шејдән әввәл тәснифин лад гурулушу илә әлагәдардыр. (Бах: нүмунә № 34)

Көрүндүјү кими, кениш диапазонда (әкс.4) кәзишмә илә јанашы даһа сых интервалы дајаг әтрафында кәзишмәнин дә шаһиди олуруг. Бу һалы "кәзишмә дахилиндә кәзишмә" адландырмаг олар.

Тәснифин формасы нәғәратла тәк куплетлидир. Бурада әсас 3 һиссә куплет олдуғу һалда онун биринчи чүмләси јени мусиги материалына әсасланыр. Нәғарат исә ики мусиги ибарәсини (ав) әһатә едир. Мусиги формасы ашағыдакыдыр: АВА ав[2]

Үчүнчү нөвә еләтәснифләр анддир ки, онларда ејни адлы муғам-дәстканын шө'бәләринин мусиги мәзмуну өз әксини тапыр. Бу сәчијјәли тәснифдә муғам шө'бәләринин лад-интонасија дөнүмләри, мелодик чаларлар дәјишмә шә-

[2]. Бах: Рамиз Зохрабов "Азербайджанские теснифы", с. 105-106.

тичәсиндә ајры-ајры дајаг пәрдәләри дә ардычыл шәкилдә дәјишилир. Адәтән, белә тәснифләр мүстәгил шәкилдә, ја'ни муғам дәстканында дејил, әлаһиддә бир тәсниф нөмрәси кими ифа олунур. Бу чүр гурулушлу тәснифләрин өзләри дә муғамсыз охунулмур. Муғам парчасындан ја тәснифин әввәлиндә, ја да орта һиссәсиндә (чох заман зил реҝистрли шө'бәләрә истинад олунмуш парчаларда) истифадә едилир.

Фикримизи субута јетирмәк үчүн әјани васитә кими ики тәснифә мүрачиәт едәк.

1. "Шур тәснифи" ("Азәрбајҹан елиндәнсән сән көзәл")[3]. Тәснифин биринчи бөлмәси "Мајеји-Шур"а әсасландығы һалда (1-6 ханәләр), икинчи чүмләси вә онун тәкрары (7-14 ханәләр) артыг "Сарәнҹ" муғам шө'бәсинин интонасија чаларларыны өзүндә топлајыр. "Сарәнҹ"ә мәхсус олан истинад-дајаг пилләсиндә (V пиллә - ља[1] сәси) битир. Сонра исә 5 ханәли чүмлә бүтүнлүклә "Шур-Шаһназ" шө'бәсинин рәнкинә бојаныр вә ејни адлы муғам шө'бәсиндәки кими VI пилләјә (си[1]) истинад олунур. (15-19 ханәләр) Сонра һәмин дајаг пилләсиндән башланан чүмлә тоникада (сол[1]) битир (20-25 ханәләр).

Бунун ардынча инкишаф артыг зилә доғру һәрәкәт едир. Бу заман "Шур" дәстканында әсас шө'бәләрдән олан "Бајаты-Гачар" кәлир. (26-34 ханәләр) Бу шө'бә васитәсилә бир нөв раст ладына кечилир. Ахы, "Бајаты-Гачар" мәһз "Раст" муғамы аиләсинә дахилдир.

"Шикәстеји-фарс" шө'бәсинин интонасијаларына әсасланан сонракы 16 ханә (35-50 ханәләр) тәснифин кулминасијасыны тәшкил едир. Бә'зән ханәндәләр тәснифин бу јериндә "Шикәстеји-фарс" муғам парчасындан истифадә едирләр.

Нәһајәт, тәснифин сонунда мелодик һәрәкәт ашағыја енмә јолу илә тоникаја (ми[1]) чатдырылыр. (50-60-чы ханәләр) Беләликлә, "Шур тәснифи" ("Азәрбајҹан елиндәнсән сән көзәл...") ејни адлы муғам дәстканында мөвчуд олан әсас шө'бәләрин ("Мајеји-Шур", "Шур-шаһназ", "Бајаты-Гачар", "Шикәстеји-фарс", "Сарәнҹ") лад-интонасија чаларлары, истинад-дајаг пәрдәләри әтрафында кәзишмә әсасында гурулмушдур.

Тәһлил етдијимиз "Шур тәснифи" гејри-бәрабәр мелодик чүмләләрдән ибарәтдир. Бу, һәр шејдән әввәл тәснифдә гејри-бәрабәр ше'р мисраларындан истифадә илә әлагәдардыр. Белә ки, тәснифдә ики әввәлки мисра 11 һеҹалыдыр вә 3 ханәли мусиги ибарәләриндә тәчәссүмүнү тапмышдыр. Анчаг үчүнчү мусиги чүмләси исә өзүндә 15 һеҹалы мисралары әкс етдирән заман артыг о, 4 ханәли ибарәләрлә верилир (Бах: 1-40 ханәләр). Дөрдүнчү мисра исә артыг 19 һеҹадан ибарәтдир. Бу мисра билаваситә 15 һеҹалы мисраја "көзәл ја-рым" кими нәғәратлы сөзләрин әлавә едилмәси илә әмәлә кәлмишдир. Тәбиидир ки, мәтндә белә кенишләнмә мелодик чүмләләрин дә кенишләнмәсинә сәбәб олмушдур (11-14 ханәләр).

Јухарыдакы нүмунә ханәндәнин поетик мәтнә сәрбәст јанашмасы кими изаһ едилә биләр. Бу мәзиҹәт мәһз ханәндәјә мелодик инкишафы мәнтиғли сүрәтдә сона чатдырмаг үчүн лазым олмушдур.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан халг мусигисинә, еләчә дә шифаһи-професионал мусигисинә әсас дајаг әтрафында кәзишмә хасдыр. Бу сәчиҹәви чәһәти биз "Шур тәснифи"ндә көрүрүк. Тәснифин артыг биринчи ибарәсиндә кичик терсија диапазонунда истинад-дајаг пәрдәси (сол[1]) әтрафында кәзишмә баш верир. Елә бу ибарәдә "кәзишмә дахилиндә кәзишмә"нин шаһиди олуруг. Белә ки, бурада тәкчә әсас тон әтрафында дејил, һәмчинин ладын терсијасы вә секундасы әтрафында да кәзишмәни көрүрүк. **(№ 36)**

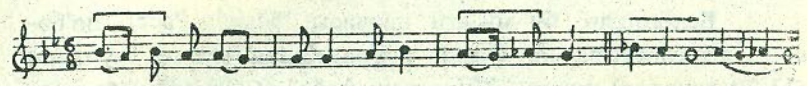

Јухарыдакы фрагментдә V пилләнин дәјишкәнлији, ја'ни әксилмәси (ља-ља бемол) дә үзә чыхыр. Бу мәзиҹәт

[3]. Бах: Рамиз Зөһрабов "Азәрбајҹан елиндәнсән сән көзәл...", с. 114-116.

тәсадүфи һал дејил, мәһз шур ладында гурулан бүтүн нүмунәләрин каданслары үчүн сәчијјәвидир.

Тәснифләрин үчүнчү нөвүнә аид әјани нүмунәләрдән бири дә *"Раст тәснифи"дир ("Кет доланкинән хамусән һәнуз...")*[4].

"Раст тәснифи" XIX әсрин классик шаирләриндән олан Нәбатинин сөзләринә охунур:

Кет доланкинән, хамусән һәнуз
Пүхтә олмаға, а балам, чох сәфәр кәрәк.
Мүрғи-Гаф илә һәмзәбан олуб
Дөврә галхмаға, а балам, балү пәр кәрәк.

Зүлфи әнбәрин, халы назәнин,
Гәнчәтәк дәһан, гашы чанситан,
Шаһи-күлрүһан, а балам, маһи бигәрин,
Нәстәрән кими, а балам, симбәр кәрәк.

"Раст тәснифи" һагтында илк нөвбәдә ону демәк олар ки, "Раст муғам дәстгаһынын әсас шө'бәләринин мелодико-интонасијасы бу тәснифдә дә өз тәчәссүмүнү тапмышдыр. Әввәлки тәһлил етдијимиз тәснифдән фәргли олараг "Раст тәснифи"ндә мусиги чүмләләри симметрик гурулуша (4+4+4+4 вә и.а.) маликдир.

Биринчи - суал сәчијјәли мусиги чүмләси (А) әкәр "Мәјеји-Раст" шө'бәсинин интонасијаларыны әсасланырса, икинчи - вариантлы чаваб чүмләсиндә (BB_1) исә диапазон кенишләнир. (5-12 ханәләр) Бурада биринчи дөрд ханә ладын VIII пилләсинә ($ре^2$), онун вариантлы тәкрары исә IV пилләјә (тоникаја-$сол^2$) истинад едир.

Беләликлә, бу мусиги парчасы "Мәјеји-Раст" шө'бәсинә әсасланмышдыр. Ондан сонра кәлән мусиги чүмләси (13-20 ханәләр) артыг "Шикәстеји-фарс" ($СС_1$) муғам шө'бәсинин интонасијаларыны өзүндә чәмләшдирир. Бу, һеч дә тәсадүфи дејил. Чүнки, "Раст" муғам дәстгаһында "Шикәстеји-фарс" әсас шө'бәләрдән сајылыр. Лад-мәгам е'тибарилә исә "Шикәстеји-фарс" билаваситә секаһ ладына аиддир. Биз

[4]. Бах: Рамиз Зохрабов "Азербайджанские теснифы", с. 101-102.

бу чүмләјә диггәт јетиј әк, көрәрик ки, онун каданси $В_1$ пилләјәдир (јә'ни "си секаһ"а)[5]. Бу чүмләдән сонра "Мәјеји-Раст"а (сол[1]) гајыдыллыр. Секаһ ладындан раст ладына гајытма просеси мәһз јухарыда гејд етдијимиз VI чаваб чүмләсилә баш верир (21-25 ханәләр).

Сонра тәсниф мелодијасынын инкишафы бизи "Әраг" шө'бәсинә кәтириб чыхарыр. "Әраг" шө'бәсинин интонасијаларына әсасланан мусиги чүмләси ($ДД_1$) квинтадан (VIII) јухары тоникаја (сол[2]) сычрајышла башланыр. Бу чүмләдә диапазон јухары регистрин һесабына кенишләнир (бах: 26-37 ханәләр).

Јенидән таныш мелодија. Бу, $ВВ_1$ чаваб чүмләсидир (38-45 ханәләр). Тәснифин сонунда ондан истифадә илә $ВВ_1$ чүмләси артыг бурада "Гәраи" шө'бәсинин функсијасыны јеринә јетирир.

Беләликлә, һагтында сөз ачдығымыз "Раст тәснифи"ндә раст ладынын дајаг-истинад пәрдәләри әтрафында көзишмәклә ашағыдакы сејри адлы муғам шө'бәләринин интонасијаларына алудә олурут: "Мәјеји-Раст", "Шикәстеји-фарс", "Әраг", "Гәраи". Демәли, "Раст" муғамынын әсас шө'бәләри тәкчә бир тәснифдә белә өз тәзаһүрүнү тапмышдыр. Мәһз бу сәбәбдән дә һәмин тәсниф ја муғам дәстгаһынын әввәлиндә "Дәрамәд" әвәзи вә ја мүстәгил шәкилдә ифа олунур.

Инди исә "Раст тәснифи"нин бә'зи үслуб чәһәтләринә нәзәр јетирәк.

Ән әввәл ону дејәк ки, "Раст тәснифи"нин ("Кет доланкинән хамусән һәнуз") сәсләнмәсинин үмуми амбитусу детсимаја гәдәрдир. (№ 37)

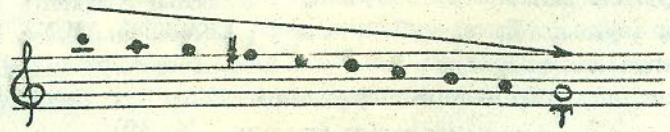

[5]. Азәрбајчан халг мусигиси ифачылары "си секаһ"а "Харич секаһ" дејирләр.

Мә'лумдур ки, тәснифләрә хас олан әсас чәһәтләрдән бири дә онун мәтнинә нәгәратлы сөзләрин вә нидаларын әлавә едилмәсидир. Ханәндәләр чох заман тәсниф һавасына мүхтәлиф мелодик дөнүмләр, колоритли вокализләр нәгәратвари сөзләр вә ајры-ајры нидалар ("aj", "ej", "jap", "a балам" вә с.) әлавә едирләр. Белә нәгәратвари сөзләрдән вә нидалардан ше'р мисраларынын әввәлиндә, орта һиссәсиндә вә сонунда истифадә олунур. Елә "Раст тәснифи"ндә "a балам" нәгәратвари сөзләрдән ше'р мисраларынын орта һиссәсиндә истифадә едилмәклә мелодија мүвәггәти олараг тоникаја (јә'ни каданса) чатдырылыр. Һәмин чәһәт икинчи мусиги ибарәсинин там мә'налы, бүтөв шәкилдә битмәси үчүн зәмин јарадыр. Белә бир үсул мелодијаја експрессивлик, габарыглыг кәтирир. (№ 38)

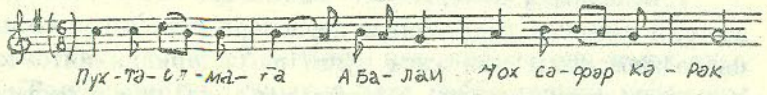

Јухарыдакы нүмунәдә (h^1-a^1) мелодик дөнмә һәрәкәт истигамәтини бир гәдәр ләнкидир. Ејни заманда бу, нечә дејәрләр, мусиги ибарәсинин битмәси үчүн биринчи тәшәббүсдүр. Онун ардынча кәлән "өзәк" илә (h^1-a^1-a^1) финиш әлдә едилир. Бу да ахырда икинчи мусиги ибарәси илә нечә дејәрләр "мәһкәмләндирилир".

"Раст тәснифи"нин мелодијасында јүксәлиб-енән һәрәкәт дә мејдана чыхыр. Бу о демәкдир ки, тәснифин мелодијасында ардычыл пәрдәләрлә јухарыја доғру јүксәлән вә тәдричлә ашағыја енән мелодик һәрәкәт бир-бирилә мүвазинәт јарадыр. Белә принсипи мәһз тәснифин үмуми гурулушунда вә мелодијасынын ајры-ајры һиссәләриндә көрмәк мүмкүндүр. Дедикләримизә әјани васитә кими тәснифин моделини ашағыдакы нүмунәдә веририк. (№ 39)

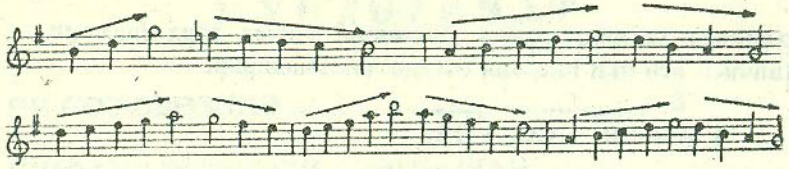

"Раст тәсниф"ндә 10 һечалы ше'р мисраларындан истифадә олунмушдур. Бурада 10 һечалы мисралар ики 5 һечалы група бөлүнмүшдүр.

5 + 5

Кет доланкинән, хамусән һәнуз

Һәмин мисра мусиги авазында үч пајлы өлчүдә һәр 5 һечалы групун сонунда дајанмаг шәртилә онун ритмик формулу хореик гурулушда ашағыдакы тәрздәдир. (№ 40)

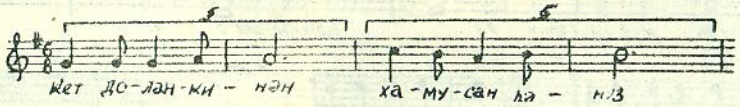

Бу тәснифдә елә һаллара да раст кәлинир ки, биринчи 5 һечалы групун сон һечасына үч һечалы нәгәратвари сөз әлавә етмәклә мисра узанараг 13 һечалыја чеврилир. Мусигидә бу, ашағыдакы мелодик-ритмик шәкилдә әксини тапыр. (№ 41)

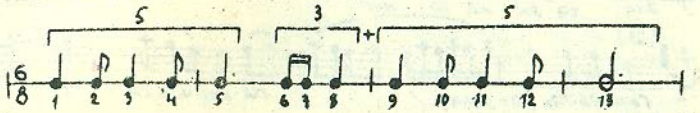

Нәһајәт, һаггында сөз ачдығымыз "Раст тәснифи" рондо сәчијјәли формалара аиддир. Бурада адәтән, ајры-ајры һиссәләрин тәкрарланмасы илә мәһз рондо формасы әмәлә кәлир. Белә ки, рондо ики куплетли (нәгәратсыз) форма

дахилиндә мејдана чыхыр. Биринчи куплет дөрд һиссәни, икинчиси исә ики һиссәни өзүндә чәмләшдирир:

I. $A + \overline{BB_1} + CC_1 + \overline{BB_1}$

II. $ДД_1 + \overline{B_1B_1}$

Әјани васитә кими ашағыда "Раст тәснифи" мелодијасынын нот јазысы бүтөв шәкилдә верилир[6]. (№ 42)

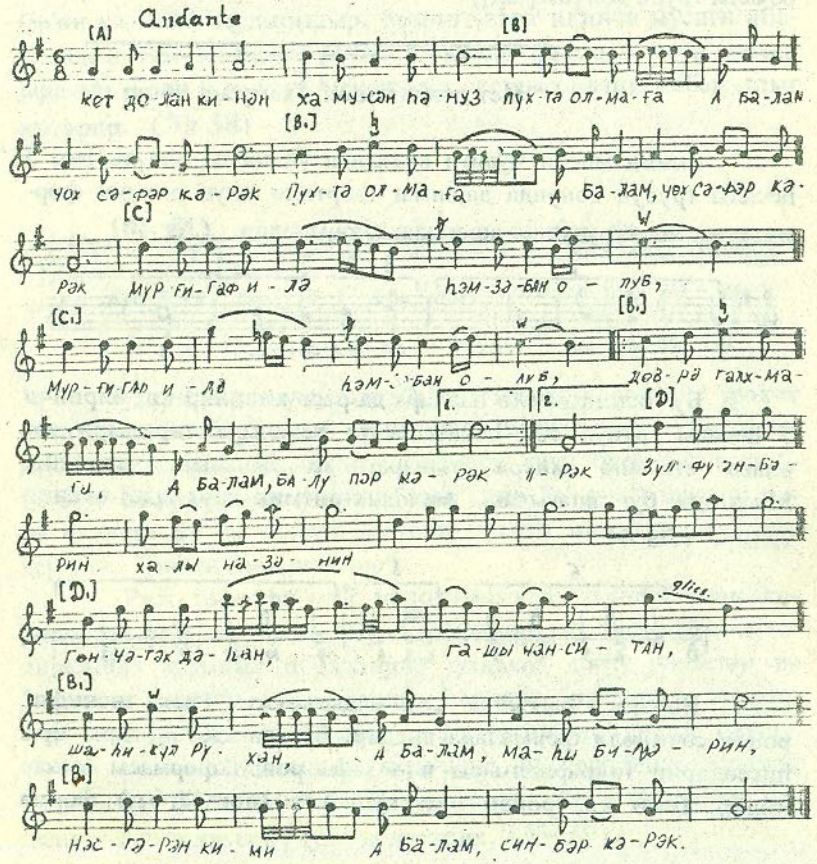

[6]. "Раст тәснифи" Азәрбајҹан республикасынын халг артисти Јагуб Мәммәдовун ифасындан нота јазылмышдыр.

МҮНДӘРИҶАТ

ӨН СӨЗ ӘВӘЗИНӘ 3

ШИФАЊИ ӘН'ӘНӘЛИ АЗӘРБАЈҶАН МУСИГИСИНӘ БИР НӘЗӘР 4

АЗӘРБАЈҶАН МУГАМЫ 11

МУГАМ ДӘСТКАЊЛАРЫ 16

ЗӘРБИ-МУГАМЛАР 39

АЗӘРБАЈҶАН РӘНКЛӘРИ 49

АЗӘРБАЈҶАН ТӘСНИФЛӘРИ 55

Китабын нәшринә Азәрбајчан Бејнәлхалг Әмәлијјат
Ширкәти спонсорлуг етмишдир

Зөһрабов Рамиз Фәрзулла оғлу
Шифаһи ән'әнәли Азәрбајчан
профессионал мусигиси.
(Дәрс вәсаити)
" Азәрбајчан Енсиклопедијасы " НПБ
Бакы - 1996

Нәшријјат редактору: А. Абдуләлијев.

Јығылмаға верилмиш 27.X.96. Чапа имзаланмыш 20.12.96. Форматы 84×108 $^{1}/_{32}$ Офсет кағызы № 1.Тајмс гарнитуру. Офсет чап үсулу. Шәрти чап вәрәги 4,5. Һесаб -нәшр вәрәги 2,8. Тиражы 300. Сифариш 49. Мүгавилә гијмәти илә.
Азәрбајчан Дөвләт Мәтбуат вә Информасија Назирлији.
" Азәрбајчан Енсиклопедијасы " Нәшријјат- Полиграфија Бирлији. Бакы-370004, Бөјүк гала күчәси, 41.
" Азәрбајчан Енсиклопедијасы " НПБ мәтбәәсиндә чап едилмишдир.